

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

***et-Tefsirü'l-me'mûn* Adlı Eseri Çerçevesinde Me'mûn Hammûş'un Bilimsel Tefsire Yaklaşımı¹**

Ma'mûn Hammûş's Approach to Scientific Tafsir within the scope of his Work at-Tafsir al-ma'mûn

Sümeyye AKPINAR

Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Graduate Student, Erciyes University, Institute for
Social Sciences
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Kayseri, Turkey
smyy96kpnr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6211-0748>

Mustafa KARAGÖZ

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Kayseri, Turkey
mkaragoz@erciyes.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0002-2215-0443>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 18/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 21/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Akpınar, Sümeyye – Karagöz, Mustafa. “*et-Tefsirü'l-me'mûn* Adlı Eseri Çerçevesinde Me'mûn Hammûş'un Bilimsel Tefsire Yaklaşımı”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022), 395-430.

<https://doi.org/10.31121/tader.1075907>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

¹ Bu makale, henüz savunma aşamasında olan *Çağdaş Bir Müfessir Olarak Me'mûn Hammûş ve et-Tefsirü'l-me'mûn Adlı Eseri* başlıklı yüksek lisans tezimizin birinci bölümü esas alınarak hazırlanmış olup söz konusu bölümdeki ilgili kı-sımların genişletilmiş halidir.

Öz

Modern dönemde popüler bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan bilimsel tefsir, teorik ve pratik açılardan değerlendirilmiş ve hakkında pek çok şey söylenmiştir. Bilimsel tefsiri incelemeye yönelik çalışmalarda bu tefsir çeşidinin daha çok “savunma” veya “karşı çıkma” bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Bu araştırma, ilgili tartışmalara katkı sağlayacağı ana hipotezinden hareketle; hem “modern dönem müfessiri” hem de “bilim insanı” kimliğiyle dikkati çeken Me’mûn Hammûş’un bilimsel tefsire yaklaşımını konu edinmiştir. Daha açıkçası, çağdaşı olduğumuz bir müfessir-bilim insanının; bilimsel tefsir hakkındaki fikirlerinin neler olduğunun ve tefsirinde bilimsel tefsir türünden yorumlara yer verip vermediğinin tespiti, araştırmanın temel sorunudur. Hammûş’un bu tefsir ekolüne dair düşüncelerini belirlemeyi ve irdelemeyi amaçlayan araştırma; hacmin gereğinden fazla genişlememesi için kapsamını müfessirin tefsiriyle sınırlı tutmuştur. Araştırma; tefsirin tasvirî/betimleyici bir yöntemle incelenmesi, bilimsel tefsir örneklerinin belirlenmesi ve gerektiğinde bu örneklerin literatürdeki diğer çalışmalarla mukayese edilmesi suretiyle yürütülmüştür. Araştırma sonucunda, müfessirin bilimsel tefsir hususunda orta yolu tuttuğu ve bazı şartlara uyulduğu takdirde tefsirde bilimsel bilgilerden istifade edilebileceğini düşündüğü yargısına varılmıştır. Müfessirin formasyonu da göz önünde bulundurulduğunda ulaşılan bu sonucun, bilimsel tefsire önemli bir perspektif kazandırdığı söylenebilir. Ayrıca bir bütün olarak değerlendirildiğinde *et-Tefsîrü’l-me’mûn*’un, bilimsel bir tefsir olarak nitelendirilmesinin mümkün gözükmediğini belirtmek gerekir. Zira içerisinde bilimsel tefsir kapsamında görülebilecek kimi açıklama ve yorumlar bulunmakla birlikte, söz konusu eser, baştan sona bilimsel tefsir metoduyla yazılmış olmayıp, klasik çizgide kaleme alınmıştır. Üstelik müfessir; bilimsel tefsire konu olan bazı âyetlerin bilimsel bilgilerle yorumlanmasını eleştirmiş, bu türden diğer bazı âyetleri tefsir ederken de bilimsel verilere referans yapma ihtiyacı hissetmemiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Hammûş, *et-Tefsîrü’l-me’mûn*, Bilimsel Tefsir, Kur’an, Bilim.

Abstract

There has been profound debate and discussion around scientific tafsir -an exegesis approach- that has gained prominence in modern times. It has been studied in theory and practice, and numerous opinions have been expressed regarding it. Within the studies that are directed towards scientific tafsir, it is observed that this kind of tafsir is discussed with the perspective of “defence” or “objection”. Based on the assumption that his thought will contribute to these discourses; this research seeks to examine Ma’mûn Hammûsh’s approach to scientific tafsir since he draws attention with his dual identity as “a contemporary mufassir” and “a scientist.” More precisely, the main issue of this research is to detect what a contemporary mufassir/scientist’s ideas are and whether he used scientific comments in his tafsir. The research aims to determine Ma’mûn Hammûsh’s views on the tafsir genre, to avoid excessive lengthiness, the scope of our study has been limited to his tafsir work. The study was conducted by employing a descriptive method to examine the tafsir, identifying examples of scientific commentary in his book, and comparing these examples to those found in related literature. The research revealed that he steered a middle course in scientific tafsir and thought that scientific knowledge could be utilised in tafsir provided specific conditions are fulfilled. Conclusively, given the mufassir’s educational background, this perspective can be said to be significant to scientific tafsir discourse. Moreover, when considered wholistically, it is necessary to indicate that it does not seem possible to qualify *at-Tafsîrü’l-me’mûn* as a scientific tafsir. Though there can be found some comments and explanations in it that can be considered within the framework of scientific tafsir, the piece was not authored by means of scientific tafsir method but it was authored by means of classical methods. Furthermore, the mufassir criticized the interpretation of some verses that are subject to scientific tafsir through scientific knowledge and did not feel any need to refer to scientific facts while explaining other similar verses.

Keywords: Tafsir, Hammûsh, *at-Tafsîr al-me’mûn*, Scientific Tafsir, Qur’an, Science.

Giriş

Son birkaç yüzyılda bazı dış ve iç faktörlerin etkisiyle ivme kazanan ve bir ekol hüviyetine bürünen bilimsel tefsir,² birçok tartışmaya konu olmuştur. Bu tartışmalarda üzerinde en çok duru-

² Konuyla ilgili olarak bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 747.

lan hususlardan biri; bilimsel tefsir yapan veya yapacak olan kişilerin formasyonu, başka bir ifadeyle hem İslâmî ilimler hem de bilim alanındaki donanımlarıdır.³

Bu araştırma, çağdaş bir müfessir olup pozitif bilimler sahasındaki çalışmalarıyla öne çıkan Me'mûn Hammûş'un bilimsel tefsire yaklaşımını konu edinmektedir. Müfessirin fizik ve matematik gibi pozitif bilimlerde uzman olması, konuyu ilgi çekici bir hale getirmektedir. Çünkü kanaatimizce; tefsir ilmiyle uğraşan bir bilim adamının, ister olumlu ister olumsuz olsun bilimsel tefsire karşı tavrı bu tefsir çeşidini doğru değerlendirebilmek açısından önem arz etmektedir.

Bu araştırmanın temel hipotezi; Hammûş'un tefsirindeki açıklamalarının, bilimsel tefsirle ve bu çeşit tefsir yapacak kişinin yeterlilikleriyle alakalı tartışmalara katkı sağlayacağı yönündedir. Çünkü İslâmî ilimlerin yanında pozitif bilimlere de vukufiyet sağlamış bir müfessirin bilimsel tefsirin imkân ve sınırlılıklarına dair fikirlerinin, bu özellikleri haiz olmayanlara bariz bir üstünlüğü olmalıdır. Bu düşüncelerden hareketle kaleme alınan araştırma, müfessirin meseleye yaklaşımını ve sahip olduğu birikimi tefsirine ne derece yansıttığını tespit etmeyi; ilaveten, literatürde mevcut bir boşluğu gidermeyi hedeflemektedir. Zira tespitlerimize göre muhtelif müfessirlerin bilimsel tefsire yaklaşımını inceleyen çalışmalar vardır.⁴ Ancak Me'mûn Hammûş'un meseleye bakışını ele alan herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Ayrıca tespitlerimize göre; müfessirin hayatını ve tefsirini incelediğimiz yüksek lisans tezi dışında Türkiye'de Me'mûn Hammûş veya *et-Tefsîrî'l-me'mûn* ile ilgili müstakil bir araştırma da yapılmamıştır.⁵

Çalışmanın hacminin gereğinden fazla genişleyeceği endişesiyle Hammûş'un tefsiri dışındaki eserleri kapsam dışında bırakılmıştır. Araştırma, müfessirin sekiz ciltten müteşekkil *et-Tefsîrî'l-me'mûn* adlı tefsirinin tasvirî/betimleyici bir yöntemle incelenmesi suretiyle yürütülmüştür. Ayrıca literatür incelemesi tekniğinden istifade edilmiş ve zaman zaman tahlil ve mukayese yöntemlerine başvurulmuştur.

1. Me'mûn Hammûş'un Hayatı

Me'mûn Ahmed Râtîb Hammûş muasır bir müfessirdir.⁶ 19 Haziran 1962 Salı (17 Muharrem 1382) gününün sabahında, Suriye'nin başkenti Şam'da dünyaya gelmiştir.⁷ İçerisinde ilmî ça-

³ bk. Ahmet Yüksel Özemre, "Modernist Akım İçinde Kur'an Tefsirleri", *Bilgi ve Hikmet* 11 (1995), 138; Celal Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997), 25; Mehmet Kaya, "Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *Kur'an ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 168; Mustafa Öztürk, "Bilimselci Kur'an Yorumlarının Genel Kritiği", *Kur'an ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 236.

⁴ Birkaç örnek vermek gerekirse şu çalışmalar zikredilebilir: Recep Orhan Özel, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökür vd. (b.y.: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 2/549-571; Mehmet Bağış, "Beydâvî'nin Envârü't-Tenzîl'inde Bilimsel Tefsir", *Şebr-i Nuh Uluslararası Multi Disipliner Çalışmalar Kongresi*, ed. Gültekin Gürçay (b.y.: İKSAD, 2018), 8-20; Yakup Bıyıkoglu, "Muhaşşi Sinan Efendi'nin 'Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdi' İsimli Eserinde İlmî Tefsire Dair Yaklaşımları = The Approaches of the Muhaşşi Sinan Efendi to the Scientific Tafseer in His Work 'Hâşiye 'Alâ Tafseer al-Qadi'", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)* 5/1 (Ocak 2019), 218-233; Mehmet Zeki Doğan, *Bilimsel Tefsir Açısından Kur'an'ın İcâzı* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

⁵ Bununla birlikte günümüzde kaleme alınan tefsirler bağlamında *et-Tefsîrî'l-me'mûn*'a işaret eden bazı makaleler bulunmaktadır. Örnek olarak bk. Hidayet Aydar, "Cumhuriyet Dönemi Tercüme Kur'an Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (2015), 30.

⁶ Araştırmalarımız neticesinde Hammûş'un hayatına dair matbu kaynaklarda yeterli miktarda veri bulunmadığını tespit ettik. Hem müfessirin yaşantısına dair ilk ağızdan bilgiler edinebilmek hem de *et-Tefsîrî'l-me'mûn*'a dair bazı

lişmaların yapıldığı bir evde doğup büyüyen Hammûş,⁸ henüz çocukluk döneminde Kur’ân’ı ezberlemeye başlamıştır. Hammûş, Şam Üniversitesi’nde eğitimine devam ederken Kur’ân hıfzını tamamladığını belirtmektedir.⁹ Müfessir lise yıllarında, Allah’ın kendisine Hz. Peygamber’in sünnetini sevdirdiğini ifade etmekte ve şunları eklemektedir:

...Sonra kendimi, Kütüb-i Sitte’ye -Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî ve Tirmizî’ye adadım. Yüce Allah’ın lütfuyla bunları ezberledim. Bundan önce -Allah ona rahmet etsin- muhad-dis el-Elbânî’ye ait olan *Sabîhu’l-Câmi’i’s-Sagîr*’i ve *Silsiletü’l-ebâdîsi’s-sabîha*’nın birçok hadisini; İmam Ahmed’in *el-Müsned*’inin, Taberânî’nin *el-Mu’cem*’inin, İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef*’inin ve Abdür-rezzâk’ın *el-Musannef*’inin çoğunu, ayrıca bunların haricindeki ulümü’l-hadîs eserlerinin bir kısmını ezberlemiştim.¹⁰

Müfessir; bir yandan tefsir, hadis, fıkıh ve siyer gibi İslâmî ilimlerle meşgul olurken¹¹ bir yandan da pozitif bilimlerde kendisini geliştirmiştir. Şam Üniversitesi’nde, Fen Bilimleri Fakültesi ve İnşaat Mühendisliği Fakültesi olmak üzere aynı anda iki fakültede öğrenim görmüştür. 1985 yılında Fen Bilimleri Fakültesinden birincilikle, İnşaat Mühendisliği Fakültesinden de yüksek bir dereceyle mezun olmuştur.¹²

Lisansüstü eğitimini Amerika Birleşik Devletleri’nde sürdüren Hammûş; 1988 yılında, Oklahoma Üniversitesi, Fen Bilimleri bölümünde “جمل المعادلات التفاضلية/System of differential equation”¹³ alanında yüksek lisansını tamamlayarak diplomasını almıştır. 1989’da yine Oklahoma Üniversitesi’nde ancak bu sefer İnşaat Mühendisliği bölümünde “قشريات ثنائية الانعطاف/Double curvature shells”¹⁴ hakkında yaptığı çalışmayla bir yüksek lisans diploması daha almıştır.¹⁵ Daha sonra Hammûş, Arkansas Üniversitesi’nde doktora eğitimine başlamıştır. Bu üniversitede de iki ayrı bölümde öğrenim gören müfessir; 1993 yılında, “الجمل الديناميكية/Dynamical systems”¹⁶ hakkındaki çalışmasıyla Matematik Fiziki bölümünden ve “نظرية المرونة و نظرية العناصر المنتهية و المحيطية و نظرية التحويلات والتقارب/Theory of elasticity boundary and finite elements theory for nonli-

sorularımızı tefsirin müellifine yöneltebilmek amacı ile gönderdiğimiz e-posta aracılığıyla bir yazışma gerçekleştirdik. 4 Şubat 2021 tarihli yazımıza; Me’mûn Hammûş, 9 Şubat 2021 tarihinde cevap verdi. Çalışmamızın bu bölümünde, müfessirin hayat hikâyesini anlatırken, matbu eserlerde bulunan az miktarda bilgiye ilaveten bize gönderdiği e-postanın ekinde kendi el yazısıyla ifade etmiş olduğu bilgileri kaynak olarak kullanacağımızı belirtmek istiyoruz. Bu vesileyle çalışmamıza gösterdiği ilgiden ve vermiş olduğu kıymetli bilgilerden ötürü *et-Tefsîrü’l-me’mûn’un* müellifi, Sayın Prof. Dr. Me’mûn Hammûş’a teşekkürlerimizi sunarız.

⁷ bk. Me’mûn Hammûş *et-Tefsîrü’l-me’mûn alâ menbeci’t-tenzîl ve’s-sabîhi’l-mesnûn* (Dımaşk: y.y. 2007), 1/5.

⁸ Nitekim Me’mûn Hammûş’un babası, Dr. Ahmed Râtib Hammûş (öl. 2017) da çeşitli alanlarda ilmî çalışmaları olan bir akademisyendir. bk. Eymen b. Ahmed Zül-Gınâ, “Vefâtü’l-âlimi’l-lügaviyyi’l-muhakkik Dr. Ahmed Râtib Hammûş”, *Majles. Alukah* (Erişim 22 Şubat 2022). <https://majles.alukah.net/t162483/>

⁹ Me’mûn Hammûş, *Lümba ani’d-Düktür Me’mûn Hammûş ve kitâbi’t-Tefsîri’l-Me’mûn bk.* (E-Posta 9 Şubat 2021, Alıcı Sümeyye Akpınar).

¹⁰ Hammûş, *Lümba ani’d-Düktür Me’mûn Hammûş ve kitâbi’t-Tefsîri’l-Me’mûn bk.*

¹¹ bk. el-Mektebetü’s-Şâmîle, “Me’mûn Hammûş” (Erişim 22 Şubat 2022). <https://shamela.ws/author/2992>

¹² bk. Hammûş, *et-Tefsîrü’l-me’mûn*, 1/5.

¹³ Müfessirin bu çalışmasının, diferansiyel denklemler sistemi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Müfessirin bu çalışmasının, çift eğrili yapılar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵ bk. Hammûş, *et-Tefsîrü’l-me’mûn*, 1/5.

¹⁶ Müfessirin bu çalışmasının, dinamik sistemler ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

near structure analysis of convergence"¹⁷ hakkındaki çalışmasıyla İnşaat Mühendisliği bölümünden mezun olmuştur. Böylelikle bu iki alanda doktor unvanı almıştır.¹⁸

Diğer yandan Me'mûn Hammûş, akademik hayatının başlarından itibaren uzun bir süre Oklahoma, Arkansas, New Jersey, Teksas ve Kaliforniya'da bulunan İslâm merkezlerinde ve muhtelif camilerde konferanslar ve dersler vermiştir.¹⁹ Mezkûr faaliyetlerini Suriye'de de sürdüren müfessirin, Dımaşk'da ders verdiği pek çok mescit vardır.²⁰

Görüldüğü gibi Me'mûn Hammûş; gerek dinî ilimlerde gerekse pozitif bilimlerde kendisini yetiştirmiş, çok yönlü bir ilim ve fikir adamıdır. Tabiri caizse müfessirin, ansiklopedik bir âlim olduğu söylenebilir. Kendisi hâlihazırda (Şubat 2021), *Aslî'dîn ve'l-îmân* adlı eserini İngilizceye çevirmekle ve fıkıh ve usûl-i fıkha dair eserlerini tamamlamakla meşguldür.²¹ Altı çocuk babası olan müfessirin,²² bildiğimiz kadarıyla şu anda (2021) herhangi bir resmî görevi bulunmamaktadır.

Me'mûn Hammûş'un hem İslâmî ilimlerle hem de pozitif bilimlerle alakalı çeşitli eserleri bulunmaktadır. Başta tefsir, hadis ve siyer olmak üzere dinî ilimlerin muhtelif sahalarında kaleme aldığı eserler şunlardır: *et-Tefsîrû'l-me'mûn alâ menbeci't-tenzîl ve's-sabâbi'l-mesnûn, Aslî'd-dîn ve'l-îmân inde's-sabâbe ve't-tâbiîn lehüm bi ibsân, es-Sîretü'n-nebevîyye alâ menbeci'l-vahyeyn: el-Kur'ân ve's-sünneti's-sabîha, Tabsîlü's-saadeteyn alâ menbeci'l-vahyeyn, el-Emrâdü'n-nefsîyye ve avâmîlü's-şeddi ile'l-half, el-Hac ve'l-umre alâ menbeci'l-vahyeyn: el-Kur'ân ve's-sünneti's-sabîha, es-Siyâsetü's-şer'îyye alâ menbeci'l-vahyeyn: el-Kur'ân ve's-sünneti's-sabîha, Menbecü'l-vahyeyn fî muâleceti zeleli'n-nefs ve teselluti'l-cin, Ulûmü'l-hadîs ve terâcimi a'lâmihî ve fursânihî.*²³

Pozitif bilimlerle ilgili ilmî teliflerine ise müfessirin Şam Üniversitesi'nde iken vücuda getirdiği *Nazarîyyetü'l-mürûne-dirâse tablîliyye ve tabkîkiyye hendesiyye-* adlı çalışması ile *er-Riyâziyyâtü'l-mütekaddime li'l-mühendisîn -Külliyetü'l-Hendeseti'l-Medeniyye-*²⁴ adlı çalışması örnek verilebilir. Hammûş, hâlen (2021) çeşitli ilmî araştırma ve yayınlara dair faaliyetlerine devam etmektedir.²⁵

2. Bilimsel Tefsir

Me'mûn Hammûş'un *et-Tefsîrû'l-me'mûn* adlı eseri çerçevesinde bilimsel tefsire yaklaşımını incelemeye başlamadan önce genel hatlarıyla bilimsel tefsir olgusu hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Zira tefsir ilminin problematik alanlarından birini oluşturan bilimsel tefsir hakkında, "savunanlar" ve "karşı çıkanlar" şeklinde dikotomik bir bakış açısı hâkimdir.²⁶ Üstelik bilimsel tefsire dair her iki bakış açısına sahip olanların da birbirlerine yönelttikleri ciddi eleştiriler söz konusudur. Öyleyse Me'mûn Hammûş'un bilimsel tefsire karşı tutumunu doğru konumlandırabilmek, çeşitli ilim adamlarının konuyu nasıl ele alıp yorumladıklarıyla yakından ilişkilidir.

¹⁷ Müfessirin bu çalışmasının; elastikiyet sınır teorisi ve linear (doğrusal) olmayan yapı analizinde sonlu elemanlar teorisi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/5.

¹⁹ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/6.

²⁰ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/6.

²¹ Hammûş, *Lîmha anî'd-Düktûr Me'mûn Hammûş ve kitâbi't-Tefsîri'l-Me'mûn bk.*

²² Hammûş, *Lîmha anî'd-Düktûr Me'mûn Hammûş ve kitâbi't-Tefsîri'l-Me'mûn bk.*

²³ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/5-6.

²⁴ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/6.

²⁵ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/5-6; Hammûş, *Lîmha anî'd-Düktûr Me'mûn Hammûş ve kitâbi't-Tefsîri'l-Me'mûn bk.*

²⁶ Benzer bir değerlendirme için bk. Mustafa Karagöz, "Kur'ân ve Pozitif Bilim Sempozyumu", *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 334-335.

Bu çerçevede ilk olarak “Bilimsel tefsir nedir?” sorusuna cevap aranacak, çeşitli tanımlara yer verilecek ve “bilimsel tefsir” ifadesinin vakiayı ne ölçüde yansıttığı üzerinde durulacaktır. Ardından bilimsel tefsirin tarihî serüveni kısaca ele alınacaktır. Bu arada belirtmek gerekir ki bilimsel tefsir yaklaşımına dair isabetli değerlendirmeler yapabilmek için bilimsel tefsirin imkânı, kökeni, yöntemi, açmazları, sonuç ve etkileri gibi daha birçok konunun derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Ancak çalışmamızın amacı, kapsamı ve sınırlılıkları açısından mezkûr konulara ayrıca yer veremeyeceğimizi ve Me’mûn Hammûs’un bilimsel tefsire bakışını belirlememizi sağlayacak bilgilerle yetineceğimizi ifade etmek istiyoruz. Dolayısıyla bilimsel tefsir hakkındaki meşruiyet sorunu²⁷ tartışmalarını, bu çalışma dâhilinde bir kenara bırakıp tefsirde bilimsel yönelişi bir olgu olarak ele alacağız.

2.1. Bilimsel Tefsirin Tanımı ve Adlandırılması

Bilimsel tefsir, muhtelif ilim adamlarınca çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Yapılan tanımların, tanımı yapan kişinin bilimsel tefsire yaklaşımını yansıttığı söylenebilir.²⁸ Sözelimi; Emîn el-Hûlî’ye (öl. 1966) göre bilimsel tefsir, “Kur’ân metninde, ilmî ıstılahları hâkim kılan ve muhtelif ilimleri ve felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan bir tefsirdir.”²⁹ Bilimsel tefsir hakkında yapılan diğer bir tarif şudur: “Bilimsel tefsir, âyetin anlaşılmasında bilimlerin terimlerini hakem tayin etmek ve âyet-i kerîmeler ile tecrübî, astronomik ve felsefî keşifler arasında bağlantı kurmaktır.”³⁰ Bir diğer tarife göre ise “bilimsel tefsir; taraftarlarının, Kur’ân’ın ifadelerini bilimsel teori ve terimlere boyun eğdirmeyi ve Kur’ân ifadelerinden muhtelif bilimsel meseleleri ve felsefî görüşleri elde etme konusunda âzami çaba göstermeyi hedefledikleri tefsirdir.”³¹

Bu ve benzeri tanımların bilimsel tefsire karşı eleştirel bir bakış açısıyla yapıldıkları ve izaha muhtaç oldukları söylenebilir.³² İlk iki tanımda bilimsel terminolojinin, Kur’ân karşısında “hâkim/hakem” bir unsur olduğu vurgulanmıştır. “Hâkim kılmak”, “hakem tayin etmek” tabirlerinin anlamı ve çağrışımı dikkate alındığında, yapılan bu tanımlara göre, bilimsel tefsir açısından Kur’ân-bilim ilişkisinde baskın çıkan/üstün gelen³³ taraf bilim olmaktadır. Üçüncü tanımdaki “boyun eğdirmek/إخضاع” ve “âzami çaba göstermek/بذل أقصى الجهد” ifadeleri de dikkat çekicidir. Bilimsel tefsir hakkında yapılan bu tanımlar esas alınacak olursa; en azından Kur’ân’a inanan bir kişinin, bu tariflerde dile getirildiği haliyle, tefsirde bilimsel yönelişe olumlu bakmasının zor olacağı ifade edilebilir. Çünkü mümin bir kimse için âyetlerin anlaşılmasında bilimlerin terimlerinin hakem tayin edilmesi ya da Kur’ân’ın ifadelerinin bilimsel teori ve terimlere boyun eğdirilmesi gibi

²⁷ Bilimsel tefsir hakkındaki meşruiyet sorununun hâlen devam ettiğine yönelik bir değerlendirme için bk. Kaya, “Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, 164.

²⁸ Benzer bir değerlendirme için bk. Ahmet Akbaş, *Bilimsel Tefsir Üzerine* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2017), 14.

²⁹ Emîn el-Hûlî, *Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur’ân Kitaplığı Yayınları, 1995), 41. Muhammed Hüseyin ez-Zehabi (öl. 1977) de benzer bir tanım yapmıştır. bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 2/349.

³⁰ Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, *Lemhât fî ulûmî'l-Kur’ân ve ittîcâbâtî't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1990), 293.

³¹ Abdülmecid Abdüsselâm el-Muhtesib, *İtticâbâtü't-tefsîr fî'l-asri'r-râbin* (Amman: Menşûrâtî Mektebetü'n-Nehdatî'l-İslâmiyye, 1982), 247.

³² Benzer bir değerlendirme için bk. Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’ân’a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 195.

³³ bk. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (b.y: İz Yayıncılık, 1996), “Hâkim”, 451.

bir hedefin amaçlanması söz konusu olamayacağı gibi, bilimsel bir faaliyetin motivasyonu olarak da böyle bir gayeden söz etmek isabetli değildir.³⁴

Diğer yandan bizce mezkûr tanımlarda sorunlu bazı yönler bulunmaktadır. **Birincisi;** herhangi bir kavram tanımlanırken, yapılan tanımın efrâdını câmî ağyârını manî olması gerektiği,³⁵ bilinen bir gerçektir. Bilimsel tefsir hakkında yukarıda zikredilen tanımlar, bu türden tefsir yapan herkesin bilimi, bilimsel terimleri ya da bilimsel verileri Kur'ân üzerinde mutlak bir otorite olarak gördüğü çağrışımına yol açmaktadır. Oysa bilimsel tefsiri savunan bazı araştırmacılar tarafından, bilimsel tefsir yaklaşımında bilimin Kur'ân karşısında hâkim olarak görülmediği, bilakis, Kur'ân ifadelerinin her türlü bilgiden üstün olduğu,³⁶ vahye dayalı bilgilerin inanan kişiler için mutlak doğru kabul edildiği,³⁷ Kur'ân'ın her türlü sözden yüce bir konumda yer aldığı³⁸ ve Kur'ân'ın, beşerî/tecrübî bilgilerin kat'î surette üstünde bulunduğu³⁹ belirtilmiş olması, onların en azından prensipte bilimsel terim ya da verileri Kur'ân üzerinde mutlak bir otorite olarak görmedikleri şeklinde anlaşılabilir. Bu durumda hiç değilse teorik olarak; bilimsel tefsir adına yapılan kimi faaliyetler, yukarıda zikredilen tanımların dışında kalmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlar; bilimsel tefsir çerçevesinde yapılan bütün faaliyetleri kapsamadıklarından, efrâdını câmî ağyârını manî olma ilkesini sağlayamamaktadır.

İkincisi; bir disiplin çerçevesinde tanımlama yaparken olabildiğince objektif davranmak ilmî anlayışın bir gereğidir. Bu gereklilik hem bilimsel tefsir karşıtları hem de taraftarları için geçerlidir. Yani tanıma, sarâhaten veya îmâ yoluyla yorumlar karıştırılmamalıdır. İlgili tanımlama, mümkün merteye sübjektiflikten uzak bir şekilde yapıldıktan sonra konuyla ilgili olumlu ya da olumsuz düşünceler ifade edilebilir. Bu hususun bir uzantısı olarak vurgulamak gerekir ki bilimsel tefsire yönelik incelemelerde ağırlıklı biçimde aşırı veya alakasız örneklerin istihdam edilmesi doğru bir yaklaşım değildir.⁴⁰

Bilimsel tefsiri savunanların veya ona nispeten ılımlı bakanların yaptıkları tanımlara örnek olarak da şu tarifler zikredilebilir: “Bilimsel tefsir; müfessirin, Kur'ân ibarelerini bilimin ispat ettiği şeyler ışığında anlamaya, nüzûlü döneminde insanların bilmediği bazı ince bilimsel bilgileri Kur'ân'ın içermesi bakımından onun i'câzının sırlarından birini açığa çıkarmaya; böylelikle, Kur'ân'ın bir beşer sözü olmadığını, Allah katından gönderildiğini kanıtlamaya çalıştığı tefsir türüdür.”⁴¹ Bir başka tarife göre bilimsel tefsir “Kur'ân âyetlerini bilimsel veriler ışığında açıklamak,

³⁴ Benzer bir değerlendirme için bk. Ahmet Akbaş, “Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği”, *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 302. Aynı şekilde bilimsel tefsire olumlu yaklaşımıyla bilinen Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) de “Kur'ân'ın mahkûm değil hâkim” olduğunu düşündüğü belirtilmektedir. bk. İsmail Cerrahoğlu, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 10/110-111 (Temmuz-Ağustos 1971), 272.

³⁵ Buna göre, “tanım tam olmalıdır. Yani tanımlanan şeyin tüm bireyleri tanımın içine girmeli, ona ait olmayanlar ise alınmamalıdır.” bk. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), 87.

³⁶ Akbaş, “Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği”, 290, 302.

³⁷ Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, 31.

³⁸ Abdülmecîd ez-Zindânî, *Kitâbü't-Tevhîd* (b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.), 31.

³⁹ Zağlûl Râğîb Muhammed en-Neccâr, *Tefsîrû'l-âyeti'l-keviyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetü's-Şurûkî'd-Düveliyye, 2007), 1/39.

⁴⁰ Örneğin bk. J.M.S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 113-124.

⁴¹ Ahmed Ömer Ebû Hacer, *et-Tefsîrû'l-ilmî li'l-Kur'ân fi'l-mîzân* (Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2001), 72.

onlardaki bilimsel gerçekleri ortaya çıkararak i'câz yönlerini göstermektedir.”⁴² Bu tanımların, bilimsel tefsirle ilgili olarak günümüzde ortaya konan pek çok çalışmanın amacı ve içeriği ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak her ne kadar realiteyle önemli ölçüde örtüşüyor görünse-ler de bu tür tariflerin bilimsel tefsirin ilmî açıdan sağlıklı bir zemine oturabilmesini ne derece sağladığı tartışmaya açıktır. Çünkü bu tarifler, -gaye bu olmasa da- bilimsel bilgilerin meşruiyetinin tartışmasız kabul edildiği gibi bir izlenim uyandırmakta ve haklı olarak, bu tariflerle yapılmak istenenin “modern bilimin üstünlüğünü ispat çabası”⁴³ olduğu şeklindeki bir eleştiriyi karşı karşıya kalmaktadır.

Kanaatimizce tefsirde bilimsel yönelişin imkânını, sınırlılıklarını ve ilmî değerini tespit edebilmek, bu yönelişi tanımlarken doğru ifadeleri kullanmakla sıkı bir ilişki içerisinde. Buradan yola çıkarak, hem bilimsel tefsirin gerçekliğine uygun olması hem de bilimsel bilgileri meşrulaştırma veya önceleme gibi bir maksadın göze çarpmaması nedeniyle bilimsel tefsiri “bilimsel verilerle Kur’ân âyetlerinin delâletleri arasındaki uyumu ele alan ve açıklamaya çalışan tefsir”⁴⁴ şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴⁵ Fakat Kur’ân’ı anlama ve yorumlama çabasında olan diğer tüm yaklaşımlarda olduğu üzere bilimsel tefsir yaklaşımında da uyulması gereken kuralların net bir şekilde belirlenmesi ve bu kurallara riayet edilmesi gerektiği unutulmamalıdır.⁴⁶ Zira Kur’ân tefsirinin bir çerçevesi ve kişisel yönelimlerle aşılamayacak zaruri ilkeleri vardır.⁴⁷

Tefsirde bilimsel yaklaşımı ifade etmek için kullanılan “bilimsel tefsir” adlandırmasının yapılan faaliyete uygunluğu da ayrı bir tartışma konusudur. Tarihî süreci içerisinde bilimsel tefsirin “bilimsel tefsir” ifadesinden başka genellikle “ilmî tefsir/التفسير العلمي”⁴⁸ ve “fennî tefsir/التفسير الفني”⁴⁹ isimleriyle anıldığı ve son dönemde ülkemizde dillendirilen “bilimselci tefsir”⁵⁰ tâbirinin de bunlara eklendiği görülmektedir.⁵¹

⁴² Veysel Güllüce, “Kur’ân’a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2010), 379.

⁴³ Benzer bir değerlendirme için bk. Mehmet Dağ, “Bilimselci Kur’ân Yorumlarının Genel Kritiği” İsmi Tebliğin Müzakeresi”, *Kur’ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 244.

⁴⁴ bk. Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’ân’a Yönelişler*, 195.

⁴⁵ Benzer bir değerlendirme için bk. Kutbettin Ekinci, “Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 37 (2019), 176.

⁴⁶ Bu konuda benzer pek çok değerlendirme yapılmıştır. Örneğin Hâlid Abdurrahmân el-Akk (öl.1999), işârî tefsirler grubuna dâhil ettiği ve caiz gördüğü bilimsel tefsir yaklaşımında dikkate alınması gereken kuralları on madde halinde özetlemektedir. bk. Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü’l-tesfîr ve kavâiduh* (Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1986), 224.

⁴⁷ Benzer bir değerlendirme için bk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, *Buhûs fî usûli’l-tesfîr* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988), 11.

⁴⁸ Örnek olarak bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 341; Hâlis Albayrak, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2014), 96.

⁴⁹ Örnek olarak bk. Muhsin Demirci, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), “İlmî Tefsir”, 123; İbrahim Hilmi Karslı, “Kur’ân’ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Dîyanet İlmî Dergi [Dîyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 46/3 (2010), 81; Sabri Demirci, “İlmî/Fennî Tefsir ve Örnekleri”, *ATLAS Journal International Refereed Journal On Social Sciences* 6/26 (Şubat 2020), 240.

⁵⁰ Mustafa Öztürk, “Son Dönem Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Kur’ân ve Tefsir Çalışmaları”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 57.

⁵¹ Tefsirde bilimsel yaklaşım için kullanılan ifadelerden birinin de “asrî tefsir” tefsir olduğu belirtilmektedir. bk. Özcan Güngör-Abdussamet Varlı, “Bilgi Sosyolojisi Bağlamında Bilimsel Tefsir Geleneği Üzerinde Değerlendirmeler”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 15/7 (Ekim 2020), 3317. Ancak bu adlandırma hem oldukça az kullanıldığı hem de çeşitli açılardan sorunlu gözüktüğü için üzerinde durma gereği duymadığımızı belirtmek istiyoruz. Ayrıca çağdaş Batı literatüründe modern bilimlere ifade noktasında “science” kelimesi ile bağlantılı şekilde bilimsel tefsir için genellikle “scientific

Bilimsel tefsir yaklaşımı hakkında, “ilmî tefsir” şeklinde bir isimlendirme yapmanın problemleri tarafları olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira bu yaklaşıma “ilmî tefsir” denmesi halinde, bilimsel tefsir dışındaki diğer tüm tefsir çalışmaları “ilmî değilmiş” gibi bir çağrışım ortaya çıkmaktadır. Ayrıca; Türkçe açısından düşünülecek olursa⁵² -bazı sözlüklerde, her ne kadar “ilim” kelimesi “bilim” ile eş anlamlı olarak yer alıyorsa da⁵³ uygulamada “ilim” ile “bilim” arasında önemli farklar bulunmaktadır. “Fennî tefsir” adlandırması bu bakımdan daha avantajlıdır. Ancak “fennî tefsir” adlandırması, ilim adamları tarafından çok fazla rağbet görmediğinden bu adlandırma üzerinde durma gereği duymuyoruz. “Bilimselci tefsir” ifadesinin ise tenkit içerdiği ve değer ifade ettiği, dolayısıyla uygun olmadığı kanaatindeyiz. Zira bu tarz bir kullanım esas alınacak olursa “rivayet tefsiri” yerine “rivayetçi tefsir”, “dirâyet tefsiri” yerine “dirâyetçi tefsir” vs. demek gerektiği dile getirilmiştir ki⁵⁴ bu durum tefsir geleneği içerisinde süregelen üsluba aykırıdır. “Bilimsel tefsir” ifadesinin ise diğer ifadelerle nazaran daha tutarlı olması sebebiyle öne çıktığını ve genel kabul gördüğünü düşünüyoruz.

Yeri gelmişken tefsirde bilimsel yaklaşımı ifade etmek amacıyla “Helenizm”⁵⁵ ve “Bucailizm”⁵⁶ gibi değer ifade eden tabirlerin kullanıldığını belirtmek gerekir. Bir örnek teşkil etmesi açısından bu tabirlerden “Bucailizm” ifadesine değinilebilir. Bilimsel yaklaşımı tavsif eden “tefsirde Bucailizm” ifadesinin, Maurice Bucaille’ye (öl. 1998) nispetle oluşturulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Böyle bir durumda bizce sorulması gereken soru şudur: Bilimsel tefsirin klasik dönemdeki kökleri âdeta yok sayılarak, sırf eseri Türkçeye ya da farklı dillere çevrildikten sonra bilimsel tefsirin ivme kazanmasından hareketle,⁵⁸ bilimsel tefsir gibi geniş kapsamlı bir olguyu 20. yüzyılda yaşamış tek bir kişiye dayandırmak, başka bir ifadeyle tek bir örneği merkeze alarak değerlendirmek, ne denli isabetli bir tutum olur?⁵⁹ Zira bilimsel tefsirin tarihçesiyle alakalı yapılacak bir araştırma Kur’ân’ı anlama, açıklama ve yorumlama faaliyetleri çerçevesinde ortaya konan bilimsel yaklaşımın tefsir

tafsir” kullanımının öne çıktığı belirtilmektedir. bk. Ercan Şen, *Bilimsel Tefsiri Yeniden Düşünmek* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 30.

⁵² Arapçada ise “ilim/العلم” sözcüğüyle hem İslâmî ilimler hem de pozitif bilimler kastedilmektedir. Bu sebeple Arapça eserlerde bilimsel tefsir için “ilmî tefsir/التفسير العلمي” ifadesinin kullanımı yaygındır. Benzer bir değerlendirme için bk. Veysel Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl* (Erzurum: Aktif Yayınevi, 2007), 7. Fakat son dönemlerde Arapça kaleme alınan bazı eserlerde, bilimsel tefsir hakkında “deneysel bilimlere dayalı tefsir” anlamında “التفسير العلمي التجريبي” ifadesinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Örnek olarak bk. Âdil b. Ali eş-Şeddî, *et-Tefsîrû'l-ilmiyyü't-tecrîbî li'l-Kur’ân’il-Kerîm* (Riyad: Medârü'l-Vatan li'n-Neşr, 2010), 12.

⁵³ Örnek olarak bk. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (b.y: İz Yayıncılık, 1996), “İlim”, 536.

⁵⁴ Benzer bir değerlendirme için bk. Akbaş, “Kur’ân’ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği”, 293.

⁵⁵ bk. Düccane Cündioğlu, “Tefsirde Helenizm: Bilimsel Tefsir Zaafı ve Eleştirisi”, *Bilgi ve Hikmet* 4 (1993), 160.

⁵⁶ Ziyaüddin Serdar, “İki Efendi Arasında: Kur’ân mı yoksa Bilim mi?”, çev. Mustafa Armağan, *İslâm ve Bilim Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007), 234-237; Öztürk, “Bilimselci Kur’ân Yorumlarının Genel Kritiği”, 215.

⁵⁷ bk. Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Dönemi Telif Tefsirler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 39-40.

⁵⁸ bk. Öztürk, “Cumhuriyet Dönemi Telif Tefsirler”, 39-40.

⁵⁹ Bucaille’nin “Bilimsel yönleri incelemek üzere bu kitapta seçilen Kur’ân âyetlerinin sayısı, benden daha önce, bu konulara dikkati çekmiş olan bazı müslüman müelliflere belki de çok az görünecektir. Ben de genel olarak, onların aldığından daha az âyet aldığımı inanıyorum...” şeklindeki ifadeleri, “kendinden önce bilimsel tefsir alanında çalışan müslüman müelliflere” yaptığı vurgu nedeniyle oldukça manidardır. bk. Maurice Bucaille, *Tevrat, İnciller, Kur’an-ı Kerim ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım (İzmir: TÖV Yayınları, ts.), 149.

tarihindeki izdüşümleri hakkında fikir verebilecektir.⁶⁰ Kaldı ki bu yaklaşımın “Helenizm” diye nitelendirilmesi, bilimsel tefsirin erken dönemlerdeki köklerine işaret etmektedir.

2.2. Bilimsel Tefsirin Tarihçesi

Bilimsel tefsirin tanımlanmasında olduğu gibi tarihî arka planına dair söylemlerde de bilimsel tefsire bakış açısının etkileri söz konusu olmaktadır. Nitekim bilimsel tefsir yaklaşımına olumlu bakan kimi araştırmacılar, bu yaklaşımın köklerinin veya ilk nüvelerinin sahâbe dönemine kadar gittiğini düşünmekte ve bazı sahâbe kavillerini örnek olarak zikretmektedir.⁶¹ Fakat mezkûr düşünce, “Bilimsel tefsire dayanıklık ettiği iddiasıyla sahâbeden aktarılan rivayetlerin sıhhat derecesi nedir?” ve “Acaba bilimsel tefsire bir meşruiyet zemini mi oluşturmak istenmektedir?” gibi soruları haklı olarak akla getirmektedir.⁶² Kanaatimizce herhangi bir tefsir yaklaşımını temellendirmek için rivayetlere başvuruluyorsa, bu rivayetlerin hadis ilmi açısından makbul olması beklendir. Zira bir tefsir yaklaşımını temellendirmek, sözgelimi herhangi bir âyetin tefsirinde sıhhat bakımından farklı rivayetlere müracaat etmek gibi değildir. Öte yandan Kur’ân’ı anlamak, açıklamak ve yorumlamak üzere geliştirilen “yeni” bir yaklaşımın; kendisini sahâbe dönemine dayandırılan rivayetler üzerinden tanımlaması, meşruiyet sağlaması için gerekli veya yeterli midir?

Bununla birlikte, İslâm’ın ilk dönemleri kadar eskilere uzanmasa da bilimsel tefsirin kökeninin, Abbâsîler devri gibi oldukça erken sayılabilecek dönemlere tarihlendirildiğini vurgulamak gerekir.⁶³ Bu devirde öne çıkan tercüme hareketlerinin ve İslâm dünyasında pozitif bilim alanlarında yaşanan gelişmelerin sonuçlarından biri de felsefe, astronomi, tıp, matematik, fizik ve kimya gibi ilimlerin verilerinin “kevnî âyetlerin” tefsirine yansması olmuştur.⁶⁴ Söz konusu dönemden itibaren son birkaç yüzyıla kadar bilimsel yaklaşım, zaman zaman durağanlık göstermekle birlikte sürekli varlığını hissettirmiştir.⁶⁵

Ya’kûb b. İshak el-Kındî (öl. 252/866 [?]), İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve İbn Rüşd (öl. 595/1198) gibi bazı İslâm filozoflarının ilmî-felsefî tefsir mahiyetinde çalışmaları vardır.⁶⁶ Ancak Kur’ân’ın sadece nakille değil akılla da tefsir edilmesi gerektiği,⁶⁷ Kur’ân’daki her âyetin birçok

⁶⁰ Bilimsel tefsirin gelenekteki izdüşümleri hakkında geniş bilgi için bk. Şehmus Demir, *Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması-Batı’yla Münasebetin Kur’an Yorumuna Yansımaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 78-85.

⁶¹ Örnek olarak bk. Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, 11-12, 40-43; Akbaş, “Kur’ân’ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği”, 261.

⁶² Benzer değerlendirmeler için bk. Necmettin Gökçür, “Veysel Güllüce’nin ‘Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir’ Adlı Tebliğinin Müzakeresi”, *Kur’ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 159; Kaya, “‘Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir’ Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, 167-168.

⁶³ bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 745-746; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/108. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Mustafâ Sâdık er-Râfî, *İ’câzül-Kur’ân ve’l-belâgatü’n-nebeviyye* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1973), 120; İffet Şarkavî, *Çağla Yüzleşmede Dinî Düşünce-Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir İnceleme*, çev. Orhan Atalay - Veysel Güllüce (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, 2001), 106.

⁶⁴ Ömer Kara, “Tefsir Ekolleri”, *Tefsir Tarihi ve Usulü*, ed. Bahattin Dartma (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 149. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. J.J.G. Jansen, *Kur’ân’a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahmân Açar (Ankara: Fecr Yayınları, 1993), 80-81.

⁶⁵ Benzer bir değerlendirme için bk. Şehmus Demir, “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi”, *Kur’ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 61-62.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Akbaş, “Kur’ân’ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği”, 263; Demir, “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi”, 63-64.

⁶⁷ bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1426/2005), 341-347.

ilimler ihtiva ettiği⁶⁸ ve öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin Kur'ân'dan kaynaklandığı⁶⁹ şeklindeki sözlerinden hareketle, bilimsel tefsir anlayışını -ya da ona temel olacak hususları- sistematik olarak ele alan ilk kişinin Gazzâlî (öl. 505/1111) olduğu belirtilmektedir.⁷⁰ Bazı âyetleri pozitif bilimler ışığında ele alıp açıklayan ve bir tefsir kitabında yorumlayan ilk müfessir ise Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) olmuştur.⁷¹ Râzî'nin akabinde; Ebû'l-Fadl el-Mürsî (öl. 655/1257), Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Süyûtî (öl. 911/1505) gibi âlimlerin, tefsirde bilimsel yaklaşıma olumlu baktıkları söylenebilir.⁷² Süyûtî'den sonra bilimsel tefsir hareketi, bir duraklama evresine girmiş; Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657) ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı (öl. 1194/1780) gibi bazı âlimlerin girişimleriyle canlandırılmak istenmişse de yapılan çalışmalar münferit ve deyim yerindeyse cılız kalmıştır.⁷³

Modern döneme gelindiğinde bilimsel tefsir hareketinin hız kazandığı görülmektedir. Bu hızlanmada, Ortaçağ ve sonrası Hristiyanlık'taki din-bilim ilişkisi ile bilim ve teknoloji alanında Batı'da yaşanan gelişmeler⁷⁴ gibi dış faktörlerin yanı sıra, klasik dönemden beri süregelen "Kur'ân'ın varlık ve olgularla ilgili ihbarlarının realite ile olan mutabakatını keşfetmek"⁷⁵ şeklindeki bir iç faktörün etkisi söz konusudur. Neticede 19. asırdan itibaren canlanan bilimsel tefsir, "âdeta yeni bir ekol"⁷⁶ olarak kendini göstermiştir.

Bilimsel tefsirin 19. yüzyıldaki ilk muharriki ve bu konuda kaleme alınan ilk eser, bir tıp doktoru olan⁷⁷ Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin (öl. 1306/1889) *Keşfü'l-esrârî'n-nûrâniyyeti'l-kur'âniyye fî mâ yete'alleku bi'l-ecrâmi's-semâviyye ve'l-arziyye ve'l-hayevânât ve'n-nebâtât ve'l-cevâbirî'l-ma'deniyye* adlı eseri olmuştur.⁷⁸ Bilimsel tefsirin duraklama döneminden sonra telif edilen ve bugün elimizde bulunan eserlerin tamamının İskenderânî'den sonraki zamanda yazıldığı belirtilmektedir.⁷⁹ *Tabâ'i'u'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd* adlı eseriyle Abdurrahman b. Ahmed el-Kevâkibî (öl. 1902), *Serâirü'l-Kur'ân fî tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân* adlı eseriyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa (öl. 1919) ve *el-Cevâbir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı tefsiriyle Tantâvî Cevherî (öl. 1940) bilimsel tefsir hareketinin önemli temsilcileri olmuştur.⁸⁰ Her ne kadar çeşitli tenkitler yöneltile

⁶⁸ bk. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 342.

⁶⁹ bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Cevâbirü'l-Kur'ân ve dîrerüh* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1411/1990.), 8.

⁷⁰ bk. Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 745-746; Akbaş, "Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", 262-263.

⁷¹ Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, 61.

⁷² bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/351-356; Kara, "Tefsir Ekolleri", 149.

⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 747.

⁷⁴ Demir, "Bilimsel Tefsirin Tarihi Süreci ve Eleştirisi", 69.

⁷⁵ Hayatî Aydın, "Bilimsel Tefsir ve İlmî Değeri", *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 93.

⁷⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 747.

⁷⁷ M. Kemal Atık, "İskenderânî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/573.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 747.

⁷⁹ Abdurrahman Ateş, "Keşfü'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 133.

⁸⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Celal Kırca, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler -Münâsebeti-Yorumu-Yorumcuları-* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 23-24, 231-260. Bilimsel tefsir hareketinin Osmanlı'daki bazı temsilcileri hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Öztürk, "Bilimselci Kur'ân Yorumlarının Genel Kritiği", 216.

de⁸¹ Cevherî'nin *el-Cevâhir*'i; Kur'ân'ın baştan sona bilimsel yaklaşımıyla tefsir edildiği, ilk ve en kapsamlı örnek olması bakımından önemlidir.⁸² Bilimsel tefsir sahasında, mezkûr isimlerden başka, son dönemde daha pek çok ilim adamı çalışmalar yapmış ya da bilimsel tefsire yönelik açıklamalarda bulunmuştur.⁸³ Ayrıca, günümüzde özellikle Arap dünyasının “bilimsel الإعجاز العلمي/ i'câz/” konusuna ilgi gösterdiği ve bu yaklaşımın müesses bir yapı kazandığı söylenebilir.⁸⁴

Öte yandan bilimsel tefsir yaklaşımının tarihî seyri içerisinde, hem klasik dönemde hem de modern dönemde, bu yaklaşıma olumsuz bakanlar ve/ya çeşitli yönlerden eleştirenler olmuştur.⁸⁵ Örneğin, Tûfî (öl. 716/1316) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) gibi müfessirler, bilimsel tefsire karşı eleştirel bir tavır geliştirmişlerdir.⁸⁶ *el-Muvâfakât* adlı eserinde makâsîd merkezli fıkıh usûlü sistemi kurma çabasında olan⁸⁷ İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî'nin (öl. 790/1388) de kurmak istediği sistem gereği bilimsel tefsire karşı olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁸ Reşîd Rıza (öl. 1935), Abbas Mahmûd el-Akkâd (öl. 1964), Emîn el-Hûlî (öl. 1966), Muhammed b. Hüseyin ez-Zehebî (öl. 1977) ve Âişe Abdurrahman (öl. 1998) gibi İslâm âlimleri bilimsel tefsir yaklaşımını tenkit eden diğer bazı isimlerdir.⁸⁹ Türkiye'de de Kur'ân ayetlerinin bilimsel verilerle tefsir edilmesi yaklaşımını benimseyen ve buna karşı çıkan ilim adamları bulunmaktadır.⁹⁰

Özetleyerek aktarmaya çalıştığımız bilgiler neticesinde denebilir ki bilimsel tefsir yaklaşımı, yüzyıllardır tartışılmış ve muhtelif açılardan tenkide uğramıştır. Buna rağmen ürünler vermeye devam ederek tarih sahnesindeki varlığını sürdürmüştür. İleride işaret edileceği üzere, kimi zaman bazı eleştirilerde bulunmakla beraber Me'mûn Hammûş da tefsirinde pozitif bilimlerin verilerine yer vermiştir. Bu yönüyle Hammûş'un *et-Tefsîrû'l-me'mûn* adlı eseri, bilimsel tefsir yaklaşımı zincirinin son dönemdeki halkalarından biri olarak kabul edilebilir.

⁸¹ Örnek olarak bk. Mâlik Binnebî, *Kur'ân-ı Kerîm Mucîzesi*, çev. Ergün Göze (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 8; Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâiduh*, 252-254.

⁸² Benzer değerlendirmeler için bk. Demir, “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi”, 72; Celal Kırca, “el-Cevâhir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/431.

⁸³ Bilimsel tefsir literatürünün genişlemekte olduğu malumdur. Ancak bu çalışmanın amacı, kapsamlı bir literatür bilgisi sunmak olmadığından öne çıkan bazı isimleri zikretmekle yetiniyoruz. Bu isimlere örnek olarak Cemâled-din el-Kâsîmî (öl. 1914), Elmalılı Muhammed Hamdi (öl. 1942), Abdürrezzak Nevfel (öl. 1984), Zağlûl en-Neccâr, Abdülmecîd ez-Zindânî, Mûsâid et-Tayyâr ve bilimsel tefsir alanında Türkiye'de ilk eser yazan kişi Celal Kırca verilebilir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *İtticâbâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbia aşer* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 604-614; Abdurrahman Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Ekolü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 124-134.

⁸⁴ Mehmet Emin Maşalı, “*Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi* Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 90. İslam Konferansı Teşkilatı bünyesinde çalışan “Hey'etü'l-İ'câzî'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne” buna örnek gösterilmiştir. bk. Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, 20.

⁸⁵ Hatta çağdaş dönemde bilimsel tefsire karşı çıkanların, ona olumlu bakanlara oranla, sayı bakımından daha fazla oldukları iddia edilmektedir. Benzer bir tespit için bk. Yûsuf el-Karadâvî, *Keyfe neteâmel maa'l-Kur'ân'il-Azîm* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000), 369.

⁸⁶ bk. Karagöz, “Kur'ân ve Pozitif Bilim Sempozyumu”, 345-347.

⁸⁷ bk. Ahmed er-Reysûnî - Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/374.

⁸⁸ Benzer bir değerlendirme için bk. Karagöz, “Kur'ân ve Pozitif Bilim Sempozyumu”, 344.

⁸⁹ bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 347-350; Demir, “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi”, 75.

⁹⁰ Bilimsel tefsirin Türkiye'deki durumu hakkında bilgi için bk. Ekinci, “Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu”, 172.

3. et-Tefsîrû'l-me'mûn'da Bilimsel Tefsir Örnekleri

Me'mûn Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn* adlı eserinde kendisine göre ideal olan tefsir yönteminden söz ederken bilimsel tefsire dair düşüncelerini açıklamamıştır.⁹¹ Benzer şekilde müfessir, bilimsel tefsiri savunanların genellikle bu yaklaşıma delil olarak gördükleri âyetlerin⁹² tefsiri esnasında da -kimi zaman bazı bilimsel bilgi ve yorumlara yer vermekle birlikte- bilimsel tefsir olgusu hakkındaki fikirlerini sarâhaten beyan etmemiştir.⁹³ Ayrıca tefsirinin girişinde yer alan “Tefsir Çeşitleri” bölümünde müfessirin, tefsirleri; lügavî tefsirler, aklî ve felsefî tefsirler, fikhî tefsirler, bid'î tefsirler, tarihî tefsirler ve rivayet tefsirleri/me'sûr tefsirler olarak altı grupta incelediği; bununla birlikte bilimsel tefsiri bu çeşitler arasında zikretmediği⁹⁴ görülmektedir.

Bilimsel tefsire ilişkin fikirlerini açıkça belirtmemesine rağmen, Hammûş'un bilgi anlayışı, Kur'an tasavvuru, tefsirinde yer verdiği bilimsel veriler ve bu veriler hakkında yaptığı yorumlar, müfessirin bilimsel tefsire bakışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Nitekim tefsirinin muhtelif yerlerinde bilgi anlayışıyla ilgili açıklamalar yapan Hammûş, bu açıklamalarının birinde şunları kaydetmiştir:

Kanaatimce bugün, “ilim/bilim / العلم” kelimesi hakkında insanlar ne kadar büyük bir yanlış içerisindedirler. Nicedir insanlar “âlim/bilim insanı/ العالم” kelimesinin kullanımını ve bu kelimenin kim hakkında kullanılacağı hususunda hata yapmaktadırlar. Onlara göre; tıp, mühendislik, kimya, fizik, matematik, jeoloji ve bunların dışındaki benzer alanlarda yüksek diplomalara ve yan dal uzmanlıklarına sahip olan herkes “âlim/bilim insanı/ العالم” olmuştur. İnsanlar, bu kelimenin kullanılabilmesi için Allah korkusunun/haşyetullâhın ayrılmaz bir şart olduğunu unutmuslardır. İnsanların nazarında nice bilim insanı vardır ki onlar şehirlerin yıkılıp yıkılmasına ve insanların evlerinden barklarından edilmelerine, hatta öldürülmelerine ortak olmaktadır. İnsanların çoğunun gözünde öyle bilim insanları vardır ki bir sürü fitneye ve etrafa yayılan acılara, nesiller boyu devam edegelen hastalıklara sebep olmuşlardır. İnsanların hakkına giren nice doktor, hile ve aldatmayla dahi olsa kendi arzuları uğruna ve (diğer) insanların omuzlarına basarak yükselmek için yaşamaktadır... Günümüzde “âlim / العالم” kelimesinin kullanımının, araştırmaya ve arındırmaya muhtaç olduğunu gösteren daha pek çok hâdise bulunmaktadır... Zira “âlim/ العالم” İslâm'ın nazarında, hangi alanda ve

⁹¹ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/33-47.

⁹² Bu âyetlere önek olarak el-Bakara 2/164, el-En'âm 6/38, el-En'âm 6/67, el-En'âm 6/97, el-Furkân 25/6, en-Neml 27/93, er-Rûm 30/22, Sâd 38/88 ve Fussilet 41/53 verilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Veysel Güllüce, “Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir”, *Kur'an ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 124-128.

⁹³ krş. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/463-468, 2/615-616, 647-648, 3/15-16, 5/399, 584, 6/41, 568-570, 7/132-133. Ancak belirtmek gerekir ki Hammûş'un mezkûr âyetlerin tefsirinde değindiği bazı bilgi ve değerlendirmeler, “müfessirin prensipte bilimsel tefsire karşı olmadığı” şeklinde yorumlanmaya müsaittir. Meselâ; Hammûş “وَلَعَلَّكُمْ نَبَأَ بَعْضِ جِبِينِ (Onun verdiği haberin doğruluğunu bir zaman sonra çok iyi öğreneceksiniz.)” bk. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), Sâd 38/88 âyetini “Kur'anî bir müceze” olarak görmekte ve âyetteki “(جِبِين)” kelimesinin Araplara göre belirli bir sınırı olmamasından hareketle âyetin âm ve mutlak olduğunu söylemektedir. bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 6/569. Yine Hammûş, “سُئِرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ” (İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeyi şahit olması yetmez mi?)” bk. Fussilet 41/53 âyetini tefsir ederken de Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (öl. 774/1373); âyeti, anatomi vb. ilimlere yordduğu bir sözünü nakletmekte, İbn Kesîr'in bu yorumu hakkında olumlu ya da olumsuz bir açıklama yapmayarak onunla hemfikir olduğu izlenimini uyandırmaktadır. bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 7/132-133.

⁹⁴ krş. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/29-32.

meslekte çalışırsa çalışsın; ilmini, Allah'a karşı haşyet duygusuyla birleştiren kimsedir. Çünkü ilim ile Allah'tan korkmak arasında kopmaz ve ayrılmaz bir bağ vardır.⁹⁵

Müfessirin Kur'ân tasavvuru da bilimsel tefsire dair düşüncelerine ışık tutması bakımından önemlidir. Zira İslâm düşünce geleneğine göz atıldığında, “fikriyatı şekillendiren küllî tasavvurlardan birinin de Kur'ân tasavvuru olduğu ve farklı tefsir nazariyeleri olarak ifade edilen şeylerin de bu Kur'ân tasavvurlarının dışavurumundan ibaret bulunduğu” belirtilmektedir.⁹⁶

Hammûş, “...Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık...”⁹⁷ ve “...Yaş ve kuru ne varsa bepsi apaçık bir kitaptadır.”⁹⁸ mealindeki âyetlerde kast edilen kitabın “levh-i mahfûz” olduğunu düşünmektedir.⁹⁹ Her ne kadar bu âyetlerde kast edilenin levh-i mahfûz olduğunu düşünse de Hammûş, tefsirinde Kur'ân'da insan, kâinat ve hayat ile ilgili her şeyin açıklandığını da ifade etmektedir.¹⁰⁰ Müfessire göre Kur'ân'da; yaratılışın manalarından, hayatın ibretlik yönlerinden ve geçmiş ümmetlerden söz edilmiş, nüzûl döneminde cereyan eden olaylar ve kıyamete kadar meydana gelecek hadiseler hakkında bilgi verilmiştir. Zira Kur'ân'da her şeye dair haberler vardır.¹⁰¹ Yeryüzünde kurtuluşun ve gücün sırrı olan Kur'ân¹⁰² dünya ve âhirette sıkıntıdan necat bulmanın ve mutlu olmanın yollarını anlatmaktadır.¹⁰³ Apaçık Arapça bir kelâm olarak Kur'ân hak ile batılı ayırt eder, her şeye dair yargı belirtir, onda her şeye ait derin hikmetler vardır.¹⁰⁴ Kur'ân; kulların, dünya ve âhîret işlerinde, yaşayışlarında ve yeniden dirilişlerinde bilmeye muhtaç oldukları konuların tamamını içermektedir.¹⁰⁵ Müfessir, Kur'ân hakkındaki fikirlerini şu sözlerle dile getirmektedir: “...Kur'ân; ilimlerin, bilgilerin ve sahih haberlerin kaynağıdır. Bu yargı şuna işaret etmektedir: Kökü Kur'ân'a dayanmayan her fikir, noksandır; her felsefe merduddur. Kur'ân'a uygun düşmeyen her kıssa ve söz reddedilir. Hikmetler Kur'ân'dan doğar. Başvurulacak makam, Kur'ân ile sahih sünnettir.”¹⁰⁶

Me'mûn Hammûş, mezkûr düşünceleriyle paralel şekilde tefsirinde kimi zaman pozitif bilimlerin verilerine yer vermiştir. Bu noktada, daha önce hayatını anlatırken ifade ettiğimiz üzere, Hammûş'un pozitif bilimlerde yetkin bir şahsiyet olduğunu hatırlamak gerekir. Zira birçok araştırmacı, Kur'ân'da pozitif bilime işaret ettiği belirtilen âyetler hakkında pozitif bilim uzmanlarının görüşlerine de başvurulması ya da ilgili âyetleri pozitif bilimlere dayanarak yorumlayacak kişinin

⁹⁵ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 6/602-603. Benzer bir değerlendirmeye göre; Hz. Peygamber tarafından yapılan işlerin niyetlerine göre anlam kazanacağı belirtilmiştir. Bu sebeple, başta duyular ve tecrübeye dayalı bilgiler olarak kabul edebilecek fen bilimleri olmak üzere, sosyal ve beşerî bilimlerin verilerinin, hayırlı işlerde kullanmak şartıyla, sâlih ameller kategorisine dâhil edilmesi mümkündür. bk. Sıddık Korkmaz, “Mâtürîdî'nin Duyular ve Tecrübeye Dayalı Bilgi Hakkındaki Görüşleri Üzerine”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 2/395.

⁹⁶ Maşalı, “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi” Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, 88.

⁹⁷ el-En'âm 6/38.

⁹⁸ el-En'âm 6/59.

⁹⁹ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 2/616, 635.

¹⁰⁰ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 3/169.

¹⁰¹ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/109, 5/108.

¹⁰² Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 3/687.

¹⁰³ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/601, 5/8.

¹⁰⁴ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/239.

¹⁰⁵ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/415.

¹⁰⁶ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/110. Benzer değerlendirmeler için ayrıca bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 6/633.

bizzat bu yeterliliğe sahip olması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁰⁷ Dahası bilimsel tefsir yaklaşımına karşı çıkanlar, bu yaklaşımı benimseyenlerin çoğunlukla pozitif bilimler alanında uzmanlık sahibi olmadıklarından hareketle bilimsel tefsiri eleştirmektedir.¹⁰⁸ Bu çerçevede, Hammûş'un bilimsel tefsir kapsamında görülebilecek açıklamalarının, gelişigüzel yorumlar olmadığı; aksine, hem İslâmî ilimlerde hem de pozitif bilimlerin çeşitli sahalarında söz sahibi biri tarafından ifade edilen izahlar olduğu vurgulanmalıdır. Şimdi, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*'da yer alan, dolayısıyla da müfessirin bilimsel tefsire bakışını anlamamıza yardımcı olacak bazı örnekleri gruplar halinde inceleyebiliriz. Ancak aktaracağımız örnekler arasında yer alan; "kâinatın yaratılışı ve oluşumu"yla ilgili ayetlerin bilimsel verilerle tefsir edilmesine, ispatlanmamış bir bilimsel kuram olduğu gerekçesiyle müfessirin ihtiyatlı yaklaştığını belirtmek gerekir. "Uzay yolculuğu" ve "yedi kat yer" konusunda yapılan bilimsel yorumlara ise Hammûş eleştirel bir bakış sergilemiştir. Verdiğimiz diğer örnekler müfessirin ilgili ayetleri bilimsel verilerle izah ettiği kategoride yer almaktadır.

3.1. Yaratılış, Kâinatın ve Dünya'nın Oluşumu

Me'mûn Hammûş, *مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ* "Ben onları (İblis ve soyunu) ne göklerin ve yerin yaratılışına, ne de bizzat kendilerinin yaratılışına şahit tuttum..."¹⁰⁹ âyetini tefsir ederken şöyle demektedir: "... (Bu âyet) kesinleşmemiş bilimsel teorilerini zorla kabul ettirmek ve nihayet yaratılışa dair Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği hakikatleri saptamak isteyen bilgilere karşı bir reddiyedir..."¹¹⁰ Müfessirin bu kısa açıklamasından anlaşılan, ispatlanmamış bilimsel kuramlara dayanarak beşerin bilgi sınırlarını aşan konular hakkında kesin yargılara varılmaması gerektiğidir. Sözelimi kâinatın yaratılışı, deney metodu ile incelenemeyen ve tekrar araştırılması mümkün olmayan bir olay olarak pozitif bilim metodu ile ele alınamamaktadır.¹¹¹ Başka bir ifadeyle; bilim, empirik olguları konu edinen bir bilgi etkinliğidir ve -astronomi ve fizik gibi kozmolojiyle ilgili bilim dallarını da içine alan- doğa bilimlerinin uygulama alanı, olgularla sınırlıdır.¹¹²

Diğer yandan kâinatın nasıl var olduğu sorusu her zaman bilim adamlarının gündeminde olmuştur. Örneğin bir hipoteze göre; Dünya, Güneş, çeşitli gezegenler ve gök cisimleri uzayda nebula halinde bulunmaktaydı ve yeryüzü bu nebuladan bölünerek ayrıldı.¹¹³ Me'mûn Hammûş da bazı âyetleri benzer açıklamalara yer vererek tefsir etmiştir. Meselâ *وَأَعْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحِيهَا* "Gece-sini kararttı, gündüzünü ağırttı."¹¹⁴ âyetini tefsir ederken müfessir şöyle bir izah yapmaktadır:

Çağdaş araştırmacılar, teyit etmişlerdir ki Dünya, Güneş ve yıldızlar hep birden tek bir şey halindeydi. Onda gece ve gündüz ayırt edilmiyordu. Ayrılma meydana geldiğinde ve bazı gezegenler so-

¹⁰⁷ Örnek olarak bk. Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, 25; Kaya, "Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir' Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", 168; Akbaş, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", 290.

¹⁰⁸ Örneğin bk. Öztürk, "Bilimselci Kur'an Yorumlarının Genel Kritiği", 236. Sözelimi Ahmet Yüksel Özemre (öl. 2008), bilimsel tefsir bağlamında faaliyet gösterenlerin hiçbirisinin yed-i tûlâ sahibi (yani hakkıyla uzmanlaşmış) olmadıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu sahada eser verebileceğini kanıtlamış bir tek kişi bile yoktur. bk. Özemre, "Modernist Akım İçinde Kur'an Tefsirleri", 138.

¹⁰⁹ el-Kehf 18/51.

¹¹⁰ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/598. Mezkûr âyet hakkında benzer bir değerlendirme için bk. Zağlûl Râğib Muhammed en-Neccâr, *es-Semâu fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007), 81.

¹¹¹ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, 141.

¹¹² Doğan Özlem, *Felsefe ve Doğa Bilimleri* (İstanbul: Notoş Kitap, 2013), 76.

¹¹³ Mahmûd es-Savvâf, *el-Müslimîn ve ilmü'l-felek* (Cidde: Dâru's-Suûdiyye li'n-Neşr, ts.), 40.

¹¹⁴ en-Nâziât 79/29.

ğumaya ve kendi etraflarında dönmeye başladıklarında, bu soğuma sebebiyle gezegenler karanlık bir hale geldi. Gezegenlerin, Güneş'in ve ışık yayan yıldızların etrafında dönmesiyle de gece ve gündüz temeyyüz etti. İşte böylece bizim için “*Gecesini kararttı, gündüzünü ağarttı.*”¹¹⁵ şeklindeki mu'ciz Kur'ânî ifadenin inceliği aşikâr olur.¹¹⁶

Müfessir, “*Sonra*” *تَمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ* “*Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yer küreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! Dedi. İkisi de İsteyerek geldik*” dediler.¹¹⁷ âyeti hakkında şöyle demektedir: “...Denilmiştir ki: (âyetteki) *تَمَّ* kelimesi; semânın, duhân olma niteliğinden kesafet haline geçişiyle alakalıdır. Bu duhân, nefes alıp verildiğinde solunan sudan müteşekkil idi.”¹¹⁸ Peşinden Hammûş, Cemâleddin el-Kâsımî'nin (öl. 1914) şu sözlerini aktarmaktadır:

Bazı astronomlar bu âyetin tefsirinde şöyle demektedir: “*O, duman halinde olan*”¹¹⁹ ifadesi, parçacıklar, yani çeşitli gazlar, yani nebula demektir. Sonra bu parçacıklar bulutların toplandığı gibi birbirlerini çekmiş ve tek bir kitle haline dönüşmüştür. Bu durum, “*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken...*”¹²⁰ âyetini doğrulamaktadır. Yani, (gökler ve yer) tek bir kitleydi. Ardından deveran etti, itici bir kuvvet sebebiyle parçalandı ve çeşitli elemanlara ayrıldı. Böylece yeryüzü ve gökler oluştu. Bu da “...*Bizim, onları birbirinden ayırdığımızı ...*”¹²¹ kavlini doğrulamaktadır. Yeryüzü ve gökler iki gün içerisinde sudan müteşekkil bir küre şekline büründü. Sonra Allah buyurdu ki bu zaman zarfında arş suyun üzerindeydi. Yani Allah'ın mülkü ve hâkimiyeti suyun üstünde bulunuyordu. Allah en iyisini bilir.¹²²

Hammûş; tefsirinde, Kâsımî'nin mezkûr açıklamasını, Enbiyâ sûresinin 30. âyetini¹²³ tefsir ederken de aynen zikretmiştir.¹²⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi'nin (öl. 1942) de Enbiyâ sûresi 30. âyeti yakın ifadelerle tefsir ettiği görülmektedir. Elmalılı'nın açıklaması şu şekildedir: “...(Gök cisimleri) yok iken yaratıldılar, bir şey iken çoğaldılar. Başlangıçta duman gibi bir madde iken farklı şekiller alıp değişik kütleler oldular...”¹²⁵

Netice itibariyle Hammûş, kesinlik kazanmamış bilimsel verilerle beşerî bilginin sınırını aşan konulara dalmamak gerektiğini düşünmekle birlikte, eserinde diğer bazı müfessirler gibi pozitif bilimlerin verilerine yer vermekten çekinmemiştir. Müfessirin tefsirinde, astronomi hakkındaki şu açıklamaya yer vermesi de bu yargıyı desteklemektedir:

Kanaatimce; yıldızların dönüşünden, Güneş'in ve gezegenlerin hareketinden istinbat edilen sahil bir ilim vardır. Bu ilim; uzmanlarınca bilinen hesaplamalar ve programlarla gerçekleşen gök bilimidir. Bu ilmin pek çok faydası bulunmaktadır. Eski zamanlarda Araplar, gök bilimini kullanmışlar,

¹¹⁵ en-Nâziât 79/29.

¹¹⁶ Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 8/334.

¹¹⁷ Fussilet 41/11.

¹¹⁸ Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 7/104.

¹¹⁹ Fussilet 41/11.

¹²⁰ el-Enbiyâ 21/30.

¹²¹ el-Enbiyâ 21/30.

¹²² Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 7/104. krş. Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimaşkı Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 8/327.

¹²³ “*أولم ير الذين كفروا أن السموات والأرض كانتا رتقاً ففلقناهما وجعلنا من الماء كل شيء حي أفلا يؤمنون*” (*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?*)”, el-Enbiyâ 21/30.

¹²⁴ bk. Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 5/95.

¹²⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn, ts.), 5/448-449.

İslâm da bu ilmi onaylamıştır. Zira Araplar; yolculuklarında, gezegenlerin hareketleri, yıldızların doğuşu ve batışı gibi bu ilme dair bildikleri vasıtasıyla yön buluyorlardı...¹²⁶

3.2. Evrenin Nizamı, Genişlemesi ve Evrensel Kütleçekim Yasası

Me'mûn Hammûş; bazı âyetleri, modern bilimin evrenin yapısı hakkında sunduğu verilerden istifadeyle yorumlamakta ve bilimsel gerçekler ile Kur'ân âyetleri arasındaki uyumu Kur'ân'ın ilmî i'câzı olarak değerlendirmektedir.¹²⁷ Müfessirin, رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّيَهَا “Onu yükseltip düzene koydu.”¹²⁸ âyeti hakkında yaptığı şu izah, buna örnek verilebilir:

Bu Kur'ânî lafızların inceliğini aksettiren muasır ilmî i'câzın bir parçası da şudur: İnsanlık; göğün yükseklik miktarını, ancak bilimin bazı yıldızların konumlarını keşfetmesinden sonra öğrenebilmiştir. Bu keşifler sebebiyle bizler, göğün yüksek olduğunu ve sadece gözle görülenin aksine, onun zannedildiği kadar yakın olmadığını öğrendik. “Onu yükseltip düzene koydu.”¹²⁹ buyuran Allah'ın şanı yücedir.¹³⁰

Hammûş, بِئِهَا أَسَدُ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنِيهَا “Sizi yaratmak mı daha güç, yoksa gökyüzünü yaratmak mı, ki onu Allah bina etti.”¹³¹ âyetini tefsir ederken, şu sözlerle kâinattaki düzenliliğe dikkat çekmektedir.¹³²

Bilimsel gelişmeler ve modern ilmî keşifler; gök cisimlerinin, tıpkı tek bir binanın birbirini takviye eden taşları gibi olduğunu kanıtlamıştır. O taşlardan her biri, şaşırtıcı bir insicam ve ahenk içinde diğerine dayanmaktadır. Zira gök cisimlerinin birinde veya daha fazlasında düzen bozulduğunda, binanın tamamı bozulmaktadır.¹³³

Mezkûr âyetteki بِئِهَا “...Onu Allah bina etti.” ifadesinden yola çıkarak Seyyid Kutub'un (öl. 1966) da benzer bir açıklama yaptığı görülmektedir. Kutub, şöyle demektedir: “...‘Bina etmek’ güce ve kenetlenmeye işaret eder. Nitekim gök böyledir; birbirine tutunmuş bir vaziyettedir. Düzeni bozulmaz. Gökteki yıldızlar ve gezegenler ne saçılır ne yörüngelerinden ve eksenlerinden çıkar ne de çöker veya yıkılır. Gök; sağlam, istikrarlı ve parçaları birbirine kenetlenmiş bir yapıdır.”¹³⁴

¹²⁶ Hammûş, et-Tefsîrû'l-me'mûn, 3/15-16. Erken devirlerden itibaren İslâm bilginlerinin astronomiye ilgi duydukları bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Tevfik Fehd, “İlm-i Felek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/127-128.

¹²⁷ نَاصِيَةٍ كَاطِنَةٍ (O yalanca, günabkâr alından (perçemen) yakalarız;)” bk. el-Alak, 96/16 âyetinin tefsirinde Hammûş'un ifade ettiği şu sözler, müfessirin ilmî i'câz ile ilgili tefsirde yer verdiği fikirlerine örneklik teşkil edebilir: “...Kanaatimce modern bilim; yalanın, kişinin alnında oluşan alâmetler ve işaretlerle anlaşıldığını ispat etmiştir. Bu durum, bu yüce Kur'ân'ın ilmî i'câzının bir parçasıdır.” bk. Hammûş, et-Tefsîrû'l-me'mûn, 8/503.

¹²⁸ en-Nâziât 79/28.

¹²⁹ en-Nâziât 79/28.

¹³⁰ Hammûş, et-Tefsîrû'l-me'mûn, 8/334.

¹³¹ en-Nâziât 79/27.

¹³² Mezkûr âyetteki diğer bazı âyetlerden yola çıkarak da eserlerinde kâinattaki nizama dikkat çeken ve/ya bu konuda bilimsel verilere başvuran İslâm âlimleri olmuştur. Örnek olarak bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Hikme fî mablûkâtillâb* (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Ulûm, 1398/1978), 15-17; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (b.y.: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1932), 24/23; Afif Abdülfetâh Tabbâra, *Râbu'd-dîni'l-islâmî* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1993), 57-58.

¹³³ Hammûş, et-Tefsîrû'l-me'mûn, 8/333.

¹³⁴ Seyyid Kutub, *Fî zülâli'l-Kur'ân* (Kahire - Beyrut: Dârü's-Şurûk, 2003), 1(6)/3816.

Hammûş'un modern bilimin verileriyle yorumladığı bir diğEr âyet *وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ* "Göğü kendi ellerimizle biz kurduk ve biz (onu) elbette genişleticiyiz."¹³⁵ şeklindeki Zâriyât sûresinin 47. âyetidir. Bu âyeti, evrenin genişlemesiyle ilişkilendiren müfessir şunları kaydetmektedir: "Modern astronomi bilimi, uzayın devamlı genişlediğini saptamıştır. (Bu genişleme) sürekli olarak yeni galaksilerin oluşması veya bu galaksilerin gittikçe birbirlerinden uzaklaşması hakkında olabilir."¹³⁶ Zira âyette geçen "السَّمَاءُ" kelimesiyle kast edilenin, Dünya dışındaki tüm kâinat olduğu belirtilmektedir.¹³⁷

Son dönem İslâm âlimlerinden bazıları da Zâriyât sûresinin 47. âyetini, Hammûş gibi, evrenin genişlemesi teorisiyle ilişkilendirmektedir. Meselâ Abdülfettâh Tabbâra (öl. 1980) bu âyetin, hem evrenin genişliğine hem de evrenin genişlemesine işaret ettiğini düşünmekte¹³⁸ ve kâinatın genişlemesi hakkında şöyle demektedir:

Evrenin genişlemesi teorisine gelince; gök bilimciler, gözlem aletlerinin ulaşabileceği en son noktada, dış nebulaların düzenli bir şekilde hareket ettiklerini gösteren bir takım alametler gözlemlediler. Buradan, bütün dış nebulaların veya "kozmetik adaların" Güneş sistemimizden hatta birbirlerinden uzaklaşan bir görünüm arz ettiği sonucuna vardılar. Buna göre evren, hareketsiz değildir; sabun köpüğünün veya balonun genişlemesi gibi devamlı bir genişleme halindedir...¹³⁹

Benzer şekilde Saîd Havvâ (öl. 1989); bu âyetin, evrenin genişliğine işaret ettiği gibi onun sürekli bir genişleme içerisinde olduğuna da işaret ettiğini söylemekte¹⁴⁰ ve bunu şöyle gerekçelendirmektedir: "...Yüce Allah'ın bu kavlinde ism-i fâil kalıbı (موسع) kullanılmıştır. Arapçada ism-i fâil -bazı durumlarda- süreklilik ifade eder..."¹⁴¹ Saîd Havvâ'ya göre; bu durum, Kur'ân'ın tüm zamanları ve zeminleri kuşatan i'câzının bir parçasıdır ve bilimsel gelişmeleri bahane ederek Kur'ân ile amel etmeyi bir kenara atmak isteyenler, bu iddialarını tekrar düşünmelidir.¹⁴² Tabbâra ve Saîd Havvâ'dan başka, Mustafa Hayri Efendi (öl. 1970),¹⁴³ Mâlik b. Nebî (öl. 1973),¹⁴⁴ Muhammed Esed (öl. 1992)¹⁴⁵ ve Zağlûl en-Neccâr¹⁴⁶ gibi ilim adamları âyeti izah ederken; evrendeki galaksilere, gezegenlere, evrenin genişliğine veya genişlemesine vurgu yapan diğEr bazı isimlerdir.

Me'mûn Hammûş'un tefsirinde değindiği ve bilimsel tefsir kapsamında değerlendirilebilecek diğEr bir konu evrensel kütleçekim yasasıdır. Bu konuya eserinde iki yerde temas eden müfessir, ilk olarak *وَالسَّمَاءَ ذَاتَ الْحُبُكِ* "İçinde yörüngeleri olan göğE andolsun ki..."¹⁴⁷ âyetini tefsir ederken şu açıklamayı zikretmektedir:

¹³⁵ ez-Zâriyât 51/47.

¹³⁶ Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 7/444.

¹³⁷ Kırcı, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, 165. "Gök/السَّمَاءُ" kelimesiyle ilgili benzer bir değerlendirme için bk. Yazıcı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/366.

¹³⁸ bk. Tabbâra, *Râhu'd-dîni'l-islâmî*, 51-52.

¹³⁹ Tabbâra, *Râhu'd-dîni'l-islâmî*, 52.

¹⁴⁰ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1985), 10/5530.

¹⁴¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 10/5530.

¹⁴² Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 10/5530.

¹⁴³ bk. Mustafa el-Hisnû'l-Mansûrî, *el-Muketetaf min 'uyûni't-tefsîr* (Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1996), 5/94.

¹⁴⁴ bk. Binnebî, *Kur'ân-ı Kerîm Mucîzesi*, 225-226.

¹⁴⁵ bk. Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsîr*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), 3/1071.

¹⁴⁶ bk. Neccâr, *es-Semâu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 75-94.

¹⁴⁷ ez-Zâriyât 51/7.

Gök bilimcilerden bazıları şöyle demektedir: “Yörüngeler/الْحُبُكُ” sözcüğü; ‘sağlam, birbirine bağlı/مَحْبُوكُ’ anlamına gelen ‘yörünge/حَبِيكَةٌ’ sözcüğünün çoğuludur. Yani kelime ‘bağlantılı, ilişkili/مَرْبُوطُ’ demektir. Bu durumda، ذَاتِ الْحُبُكِ¹⁴⁸ ifadesinin anlamı; ‘çekim kuvvetinden oluşan bağlarla birbirine bağlı yıldız kümeleriyle dolu’ şeklindedir. Çünkü her ‘yörünge/حَبِيكَةٌ’ birbirini çeken yıldızların toplamıdır. Âyet-i şerîfe, Batlıların keşfettiklerini iddia ettikleri çekim kuvvetine ve birden çok (yıldız) kümeleri olduğuna dair bir nasırdır. Öyleyse; bu durum, Kur’ân’ın ilmî mucizelerinden biridir.”¹⁴⁹

İkinci olarak müfessir، وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ، “Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu.”¹⁵⁰ şeklindeki Rahmân sûresi 7. âyeti açıklarken evrensel kütleçekim yasasına değinmekte¹⁵¹ ve Abdülmecîd ez-Zindânî’nin *Tevhîdî’l-Hâlık* adlı eserinden uzun bir pasaj aktarmaktadır.¹⁵² Elmalılı da Rahmân sûresinin 7. âyetini çekim yasasıyla ilişki kurarak yorumlamaktadır. Ona göre; âyetteki “denge ve ölçü/الْمِيزَانَ”، bütün eşya arasındaki denge kanunudur ki yer çekimi veya ağırlık kanunu bunun en açık görüntüsüdür.¹⁵³ Terazî ve kantar gibi tartı ölçüğü olan bütün mizanların esasının da bu olduğunu söyleyen Elmalılı, sözlerini şöyle sürdürmektedir: “...Eskiler bunun yalnız yeryüzünde kullanıldığını zannediyor idiyseler de semâ ve yerdeki bütün cisimler hakkında geçerli genel bir kanun olduğu ve bunun astronomi ilmi bakımından hususî bir önemi bulunduğu artık anlaşılmıştır...”¹⁵⁴

3.3. Dünya’nın Şekli, Güneş ve Ay Işığı

Me’mûn Hammûş، وَالْأَرْضِ وَمَا طَحِيهَا، “Yere ve onu yayıp döşeyene... yemin ederim ki...”¹⁵⁵ âyetinin, Dünya’nın şekline işaret ettiğini düşünmekte¹⁵⁶ ve âyeti şöyle açıklamaktadır: “...Yer için kullanıldığında ‘yayıp döşeme/الطَّحُوْ’ ve ‘yayma/الدَّحُوْ’ kelimeleri, dünyanın dört bir yanında seyahat edip dolaşınlar diye sakinleri için yeryüzünün serilmesini ve hazırlanmasını ifade eder. Aynı şekilde âyetin lafzı, arzın küre biçimindeki şekline de işaret etmektedir. Yüce Allah en iyisini bilir.”¹⁵⁷

¹⁴⁸ ez-Zâriyât 51/7.

¹⁴⁹ Hammûş، *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 7/431.

¹⁵⁰ er-Rahmân 55/7.

¹⁵¹ Hammûş’un evrensel kütleçekim yasası ile ilişkilendirdiği bu iki âyetin (ez-Zâriyât 51/7 ve er-Rahmân 55/7) dışındaki er-Ra’îd 13/2, Lokmân 31/10 ve el-Hac 22/65 gibi diğer bazı âyetleri de genel çekim kanunuyla ilgili gören İslâm âlimleri olmuştur. Örnek olarak bk. Vahîdüddin Han، *el-İslâm yetebaddâ - medbalîm ilmîyyün ile’l-imân*, Arapça’ya çev. Zaferû’l-İslâm Han (b.y.: Mektebetü’r-Risâle, 2005), 190-191; Kırcı، *Kur’ân ve Fen Bilimleri*, 157-159.

¹⁵² bk. Hammûş، *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 7/533-534.

¹⁵³ bk. Yazır، *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/367.

¹⁵⁴ Yazır، *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/367.

¹⁵⁵ eş-Şems 91/6.

¹⁵⁶ Klasik dönemde mezkûr âyeti, Dünya’nın kürevî olduğuyla ilişkilendirerek yorumlayanlar olmuştur. Örnek olarak bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye، *et-Tibyân fî aksâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî, ts.), 17-18. Ayrıca; Zümer sûresi 5. âyetten yola çıkan İbn Hazm (öl. 456/1064) da aynı sonuca ulaşmıştır. bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm، *el-Fasl fî’l-mîlel ve’l-ebvâ’ ve’n-nihal* (b.y.: Mektebetü’s-Selâmi’l-Âlemiyye, 1348 H), 2/78. Klasik dönemde Dünya’nın kürevî olduğunu ifade eden bir başka isim olarak Takıyyüddin İbn Teymiyye (öl. 728/1328) zikredilebilir. bk. Ebû’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm İbn Teymiyye، *er-Risâletü’l-arşîyye* (Mısır: İdâretü’t-Tıbbâ’atî’l-Müniriyye, ts.), 18.

¹⁵⁷ Hammûş، *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 8/461. Hammûş، وَالْأَرْضِ بَعْدَ ذَلِكَ حَتَّى، “(Bundan sonra da yeryüzünü yayıp döşedi.)” şeklindeki Nâziât sûresinin 30. âyetini de Zindânî’nin, Dünya’nın yuvarlaklığına ve yörüngesi etrafında dönmesine yönelik ifadelerini nakletmek suretiyle tefsir etmektedir. bk. Hammûş، *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 8/334. Benzer şekilde Celal

Hammûş'un Dünya'nın şekliyle ilgili açıklamalarını "yüce Allah en iyisini bilir/اللَّهُ تَعَالَىٰ أَعْلَمُ" diyerek sonlandırması, bizce dikkate değerdir. Zira hem bilimsel bilginin mahiyeti hem de Kur'ân yorumunun niteliği açısından düşünüldüğünde denebilir ki bilimsel tefsir kapsamında yapılan açıklamaların kesin çıkarımlar ve nihâî gerçekler olduğunu iddia etmek derin bir yanılıdır.¹⁵⁸ Muhtemelen Hammûş da bu tür kesin bir iddiada bulunmaktan kaçınmak istemiştir.

Müfessir, Sâffât sûresi 5. âyette geçen رَبُّ الْمَشَارِقِ "...(O) doğuların rabbidir." ifadesini de Dünya'nın küre biçiminde olmasını esas alarak şöyle yorumlamaktadır:

...Allah subhânehû, arzı küre biçiminde yaratmıştır. Kürenin Güneş'e bakan yarısında gündüz olur, arkada kalan yarısında gece olur. Dünya ve Güneş'in, yüce Allah'ın kudretiyle doğudan batıya doğru döndüğü her anda, doğuş ve batış gerçekleşir ve bu durum asla kesintiye uğramaz. Üstelik yazın Güneş'in doğudan doğuşu ve batıdan batışı bir miktar kuzey yönüne kayar. Yazın Ay, bir miktar güney tarafına meylederek doğudan doğar ve yine güneye meylederek batıdan batar.

Kışın ise Güneş'in doğudan doğuşu ve batıdan batışı bir miktar güney yönüne kayar. Keza kışın Ay, bir miktar kuzey tarafına meylederek doğudan doğar ve yine kuzeye meylederek batıdan batar. İki doğunun ve iki batının rabbi ne yücedir! Nasıl ki Güneş'in iki doğusu varsa Ay'ın da öyle iki doğusu vardır. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir.¹⁵⁹

Gece ve gündüzün oluşumuyla Dünya'nın şekli arasında bağlantı kuran başka müfessirler de olmuştur. Meselâ Zümer sûresi 5. âyetin tefsiri sadedinde Seyyid Kutub, Kur'ân'ı insanların keşfettikleri teorilerle tefsir etmemeye özen gösterdiğini, buna rağmen âyette zikredilen يُكْوَرُ اللَّيْلُ عَلَى النَّهَارِ وَيُكْوَرُ النَّهَارُ عَلَى اللَّيْلِ "...Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine sarıyor..."¹⁶⁰ ifadesini oldukça dikkat çekici bulduğunu belirtmektedir. Ona göre bu ifade, son zamanlarda keşfedilen Dünya'nın küre biçiminde olmasını tasvir etmektedir. Çünkü küre şeklindeki arz, Güneş'e karşı kendi etrafında dönmektedir. Dünya'nın Güneş'e bakan yüzeyini ışık kaplamakta ve o tarafta gündüz olmaktadır. Ancak Dünya döndüğü için, gündüz bu yüzeyde sabit kalmamakta Dünya'nın hareketiyle birlikte gündüz olan tarafı gece kaplamaya başlamaktadır. Bu şekilde Dünya yüzeyinde gece ve gündüz birbirleri üzerine sürekli sarılmaktadır. Böylece âyet, Dünya'nın yuvarlaklığını ve dönmesini anlatmaktadır.¹⁶¹

Kırca, Nâziât sûresi 30. âyetin işârî olarak Dünya'nın yuvarlaklığına temas ettiğini ve bu konuda insanları düşünmeye ve araştırmaya sevk ettiğini söylemekte ve Hasan Basri Çantay'ın (öl. 1964) konuyla ilgili açıklamalarına yer vermektedir. bk. Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, 181-812. Ramazân el-Bûtî (öl. 2013) de Nâziât sûresi 30. âyeti Dünya'nın yuvarlaklığıyla ilişkilendiren diğer bir isimdir. bk. Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Min revâ'i'l-Kur'ân* (Dimaşk: Dârü'l-Fârâbî, 2007), 139. Hasan Habenneke el-Meydânî (öl. 1978) ise âyetin; arzın, hem yörüngesinde hem de kendi eksenini etrafında döndüğüne işaret ettiğini düşünmektedir. bk. Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricü't-tefekkir ve dekâikü't-tedebbür* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2006), 15/57-58.

¹⁵⁸ Benzer değerlendirmeler için bk. Kırca, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, 125, 224-225; Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, 106; Kaya, "Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", 167. Hiç değilse aynı âyete getirilen birbirinden farklı bilimsel açıklamalar, bir âyetin tefsiri bağlamında yapılan bilimsel yorumların kesin çıkarımlar olduğunu iddia etmenin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Bu noktada, bilimsel verilerle yorumlanan bir âyetin başka herhangi bir manaya gelmediğini söyleyerek âyetin manasını bilimsel bilgilerden elde edilen anlamla sınırlandırmanın oldukça sorunlu bir düşünce biçimi olduğunu da belirtmek gerekir. Benzer değerlendirmeler için bk. Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *Makâlât fî ulûmi'l-Kur'ân ve usûli't-tefsîr* (Riyad: Dârü'l-Muhaddis, 1425 H), 60; Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Ekolü", 138.

¹⁵⁹ Hammûş, *et-Tefsîrül-me'mûn*, 6/391. Güneş'in doğuşu ve batışı ile Dünya'nın şekli arasındaki ilişkiye dair benzer bir yorum için bk. Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *el-Beyân fî i'câzi'l-Kur'ân* (Amman: Dâru Ammâr, ts.), 316.

¹⁶⁰ ez-Zümer, 39/5.

¹⁶¹ bk. Kutub, *Fî zîlâli'l-Kur'ân*, 1(5)/3038. Zümer sûresi 5. âyet ile ilgili benzer açıklamalar için ayrıca bk. Muhammed Mustafâ Müslim, *Mebâbis fî i'câzi'l-Kur'ân* (Riyad: Dârü'l-Müslim, 1996), 187-189.

Enbiyâ sûresi 32. âyette geçen *وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا* “Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık...” ifadesi hakkında Hammûş’un “...Âyette kast edilen şudur: Göğü, yeryüzünün üzerinde kubbe gibi bir tavan yapmamız da âyetlerimizdendir...”¹⁶² şeklindeki yorumu da kayda değerdir. Zira müfessirin, âyette zikredilen “tavan/سَقْفًا” kelimesini “kubbe gibi/كَالْقُبَّةِ عَلَيْهَا” şeklinde izah etmesi, Dünya’nın şekliyle ilgili tefsirinde de yer verdiği düşüncelerinin bir yansıması olarak anlaşılabilir.¹⁶³

Öte yandan Hammûş’un eserinde Güneş’in ve Ay’ın ışığı konusuna da temas ettiği görülmektedir. *تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا* “Gökte burçları var eden, onların içinde bir çerağ (güneş) ve nurlu bir ay barındıran Allah, yüceler yücesidir.”¹⁶⁴ âyetini tefsir ederken müfessir, bilimsel tefsirle ilgili olabilecek şu kısa açıklamayı yapmaktadır: “...Allah Güneş’i, şiddetle yanan bir kandil gibi yaratmıştır. Nitekim ‘Orada ısı ve aydınlık saçan bir lamba yarattık.’ (Nebe:13) buyurmaktadır. Ay’ı ise üzerine gelen Güneş ışığını yansıtmak suretiyle ışık yayar ve aydınlatır halde yaratmıştır. Yoksa Ay, kendisi bir ışık kaynağı değildir.”¹⁶⁵

Benzer bir açıklamaya göre astronomi alanında uzman olan bir araştırmacı, âyetten; Ay’ın karanlık bir cisim olduğunu ve ışık yaymasının kendisine kıyasla “sirâc”a benzetilen Güneş ışıklarının üzerine aksetmesi sebebiyle vuku bulduğunu anlar. Bu, hem dil açısından hem de üslup açısından doğru bir anlayıştır. Çünkü Arapçada ortasındaki bir kandil sebebiyle üzerine ışık yansıyan odaya “عُرْفَةٌ مُنِيرَةٌ” denir. Buna mukabil, söz konusu kandil hakkında “قَبَسٌ مُنِيرٌ” değil, “قَبَسٌ مُضِيءٌ” tabiri kullanılır. Çünkü ışık bizzat onun aslından ve içinden çıkmakta, yani ondan kaynaklanmaktadır.¹⁶⁶

Konuyu *وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ لِّمَن يَتَذَكَّرُ أَلَّا يَكُونَ مِمَّن دُونِ الَّذِي خَلَقَ* “Biz, geceyi ve gündüzü birer âyet (delil) olarak yarattık... Gecenin karanlığını silip (yerine, eşyayı) aydınlatan gündüzün aydınlığını getirdik...”¹⁶⁷ âyeti çerçevesinde inceleyen Elmalılı, Hz. Peygamber’den ve sahâbeden çeşitli rivayetler aktardıktan sonra, eskiden beri astronomi bilginlerinin Ay’ın ışığının kendiliğinden olmayıp Güneş’ten elde edilmiş olduğunu bildiğini belirtmektedir.¹⁶⁸ Fakat Ay’ın, önceleri Güneş gibi aydınla-

¹⁶² Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 5/96.

¹⁶³ Mezkûr âyette gökyüzünün bir tavan gibi tasvir edilmesinin; Kur’ân’ın, nüzûl dönemindeki Arapların idrak ve kavrayışına göre hitap ettiğini gösterdiği ifade edilmekte ve bugünkü bilimsel verilerle çelişkili bir görünüm arz ettiği belirtilen bu durumdan hareketle bilimsel tefsir tenkit edilmektedir. bk. Ferihan Özmen, “Din-Bilim İlişkisi Açısından Kur’ân’ın Pozitif Bilimlerle Yorumu”, *Kur’ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 361. Kur’ân’ın nüzûl dönemindeki Arapların anlayabileceği ifadelerle onlara hitap ettiği fikri doğru olmakla beraber; kanaatimizce, bu fikre istinaden bilimsel tefsire karşı çıkmak, en azından bu âyet çerçevesinde, isabetli gözükmemektedir. Şöyle ki mezkûr âyette olduğu gibi “gök/السَّمَاءُ” kelimesinin Kur’ân’da tekil formda geçtiği bazı yerlerde “genel özelliği ile atmosfer, özellikle de en alt katmanı” anlamında kullanıldığı söylenebilir. bk. Akbaş, *Bilimsel Tefsir Üzerine*, 94. Âyette bahsi geçen “çatı” sözcüğünün ise -Me’mûn Hammûş’un yorumunda görüldüğü gibi- “kubbe” şeklinde anlaşılması mümkündür. Çünkü malumdur ki kubbe, “yarım küre biçiminde olan ve yapıyı örten” bir çeşit çatıdır. bk. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (b.y: İz Yayıncılık, 1996), “Kubbe”, 686. Bu şekilde anlaşıldığı takdirde, âyet Dünya’nın yuvarlaklığıyla veya günümüzde kabul gören diğer bilimsel verilerle çelişmemektedir.

¹⁶⁴ el-Furkân 25/61.

¹⁶⁵ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 5/435.

¹⁶⁶ bk. Bûtî, *Min revâ’i’i’l-Kur’ân*, 138. Güneş ışığı ile Ay ışığı arasındaki farka dair benzer bir değerlendirme için bk. Davud Selmân es- Sa’dî, *Esrârü’l-kevn fi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-Harfi’l-Arabî, 1997), 86-87.

¹⁶⁷ el-İsrâ 17/12.

¹⁶⁸ bk. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/295-296.

tıcı iken sonradan ışığının sönmüş olduğunun bilinmediğini ekleyen Elmalılı, sözlerini şöyle sürdürmektedir: “...Kur’ân’ın bildirmiş olduğu bu gerçeği nihayet zamanımız bilim adamları almış kabul etmiş ve bugünkü bilimsel düşüncelerini bu temel üzerine takip etmekte bulunmuşlardır...”¹⁶⁹

3.4. Uzay Yolculuğu

et-Tefsîrü'l-me'mûn'da, Me'mûn Hammûş'un bilimsel tefsire yaklaşımı açısından ilginç sayılabilecek örneklere rastlamak mümkündür. Zira bazı âyetlerin tefsirinde bilimsel bilgilere başvuran müfessir; diğer bazı âyetlerde, Kur'ân âyetlerinin modern bilimsel keşifleri temel alarak yorumlanmasını eleştirmektedir. SöZgelimi, *يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَعْظَمْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ* “Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin. Ancak büyük bir güçle çıkıp gidebilirsiniz.”¹⁷⁰ şeklindeki Rahmân sûresi 33. âyet hakkında Hammûş'un yaptığı çarpıcı açıklamalar; onun, bazı âyetlerin tefsirinde bilimsel bilgilerin kullanılmasını tenkit ettiği bir diğer örnek olarak zikredilebilir. Zira son dönem İslâm âlimlerinden bazılarının, uzay yolculuklarına ve ilgili bazı bilimsel gelişmelere yordukları âyeti¹⁷¹ müfessir, tam tersi bir bakış açısıyla incelemektedir. Müfessir, mezkûr âyeti ilk olarak tefsirinin girişinde ideal tefsir metodunun nasıl olduğunu anlatırken “Siyâk-Sibâkı Değerlendirmek Suretiyle Tefsir”¹⁷² başlığı altında, şu şekilde ele almaktadır:

Bazı muasırların iddia ettiği gibi bu âyette “bir güç” ile kastedilen şey, bilim değildir. Bu kişiler; âyeti, modern bilimin keşiflerine tevcih ettiler ve insanın bilimin yardımıyla göklerin ve yerin sınırlarını aşmış geçtiğini sandılar! Bilmiyorum, bunlar bu sınırları aşmış da nereye geçmiş? Aksine insan ve kendisiyle böbürlendiği ilimleri; Allah'ın hükmettiği ve yönettiği göklerin ve yerin sınırları dâhilindedir.

Tefsire karşı bu cüretin sebebi; Kur'ân'ın ilimlerini, beyânını ve Allah'ın, kitabı için razı olduğu ve Nebî'sinin (s.a.v.), ashâbının ve onlara en güzel şekilde tabi olanların başarıyla sürdürdükleri te'vil metodunu bilmemektir.

Kur'ân hakkında ve Rahmân sûresinde araştırma yapan bir kimse; bu âyetin, ölümden sonra vuku bulacak ve haşir ve kıyametın korkutucu halleri esnasında şahit olunacak olaylardan bahseden âyetlerin bağlamının bir parçası olduğunu görür...

...Böylece anlam şu şekilde olmaktadır: VeleV ki kıyamet günü kaçmaya kalkışsanız elbette melekler ve zebâniler, cehennemden alevler atmak ve üzerinize eritilmiş bakır dökmeK suretiyle sizi geriye çevirir ve siz de dönmek zorunda kalırsınız. Bundan dolayı mezkûr âyetin devamında Allah, “...Birbirinizi kurtaramaz ve yardımlaşamazsınız.”¹⁷³ buyurmaktadır.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/296.

¹⁷⁰ er-Rahmân 55/33.

¹⁷¹ Örneğin Yusuf Mürüvve (öl. 2019); Rahmân sûresi 33. âyeti, insanların uzaya çıkabileceklerinin ve Ay'a ve diğer gök cisimlerine ulaşabileceklerinin bir işareti olarak görmekte; âyette geçen “bir güç/سُلْطَانٌ” kelimesinin bu gerçeği açıkça ifade ettiğini düşünmektedir. bk. Yusuf Mürüvve, *el-Ulûmü't-tabîyye fi'l-Kur'ân* (Beirut: y.y. 1967), 168 akt. Kurca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, 171. Abdürrezzak Nevfel (öl. 1984) ve Beşir et-Türki (öl. 2009) de Rahmân sûresi 33. âyeti bilimsel gelişmelerle ve modern bilimle alakalı olarak yorumlamaktadır. bk. Abdürrezzak Nevfel, *el-Kur'ân ve'l-ilmü'l-hadîs* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984), 217-219; Beşir et-Türki, *Lillâbi'l-ilm* (Tunus: y.y. 1979), 200-202.

¹⁷² bk. Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 1/43.

¹⁷³ er-Rahmân 55/35.

¹⁷⁴ Hammûş, *et-Tefsîrü'l-me'mûn*, 1/43-44.

Burada müfessir, âyetin metinsel bağlamıyla alakalı uzun uzadıya açıklamalar yapmaktadır. Mushaf tertibine göre sırası geldiğinde de âyeti benzer şekilde yorumlayan müfessir, düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir:

Kanaatimce günümüzde bu âyeti; keşifleri ve heyecan verici buluşları sebebiyle modern bilim için bir galibiyet olarak gören, bundan dolayı da övünerek konuşan bazı kimseler, yollarını kaybetmişlerdir. Böylesi “...*Ancak büyük bir güçle çıkıp gidebilirsiniz*”¹⁷⁵ ifadesini “bilim” olarak anlamakta, âyeti de şu manaya tevcih etmektedirler: Bilim sayesinde uzayın ufukları aşılabılır, gezegenlerin ve gök cisimlerinin hareketi anlaşılabilir.

Oysa âyette böyle bir anlam mevzubahis edilmemektedir. Aksine; bilim aracılığıyla göklerin ve yerin sınırlarından çıkıldığı zannedildiğinde bu anlam, âyetle çelişmekte ve çatışmaktadır. İnsan, bütün gücünü ve bilgisini bir araya getirirse yine de göklerin ve yerin sınırları içerisinde. Âyet, kıyamet günü haşır esnasında yaşanacak olaylardan söz etmektedir. Kıyamet gününde, insanlar ve cinler, bir düzlükte rablerinin karşısında toplanacaklardır. (Bâtıla) dalar ve bozgunculuk çıkarır bir halde dünyanın çeşitli bölgelerine dağıldıktan sonra, o gün Rableri; onlara, kabzasından kaçıp kurtulmalarına dair meydan okuyacaktır.¹⁷⁶

Görüldüğü gibi Hammûş; eserinde, kimi âyetlerin bilimsel bilgilerle tefsir edilmesine yönelik eleştirel bir tavır takınmaktadır.¹⁷⁷ Hammûş’un, bazı âyetleri bilimsel veriler ışığında açıklarken bazı âyetlerin bilimsel bilgi ve bulgularla yorumlanmasını tenkit etmesi, bizce; bir çelişki olarak değil, Kur’ân yorumunda fennî ilimlerden istifade edilmesine dair müfessirin çizmiş olduğu bir sınır¹⁷⁸ olarak değerlendirilmelidir.¹⁷⁹ Rahmân sûresi 33. âyetle ilgili mezkûr ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, herhangi bir âyeti tefsir ederken siyâka müracaat etmenin, müfessire göre bilimsel verilerden öncelikli olması, bu sınırın bir göstergesi olarak düşünülebilir.¹⁸⁰ Daha açık bir ifadeyle

¹⁷⁵ er-Rahmân 55/33.

¹⁷⁶ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 7/540. Benzer şekilde Veysel Güllüce, bilimsel tefsirde dikkat edilmesi gereken hususlar bağlamında, siyâk ve sibâki göz önünde bulundurmak gerektiğini ifade ettikten sonra Rahmân sûresi 33. âyet ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “... ‘Sultan’ kelimesini bilimsel güç, bilgi manasında ele alarak âyette bu bilgi sayesinde insanların yerin ve semâvâtın sınırlarını aşacaklarına, Ay’a ulaşacaklarına, yerin ve semâvâtın derinliklerine dalacaklarına işaret edildiğini söylemek de -her ne kadar okuyanın zihninde böyle bir çağrışım oluşsa da- siyâk ve sibâk açısından fazla tutarlı görünmemektedir. Çünkü bu âyetlerin öncesinde Cenâb-ı Hak her şeyin fani, ancak kendisinin Bâki, herkesin kendisine muhtaç olduğunu dile getirmekte ve onları hesaba çekeceğini bildirmektedir...” bk. Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, 107.

¹⁷⁷ Ayrıca eserde; tıpla ilgili görülerek bilimsel yoruma konu olan âyetlerin pek çoğu, parmak uçlarının tesviyesi (el-Kıyâmet 75/4), dağların kazıklar olması (en-Nebe 78/7) ve yeryüzünün etrafından eksiltilmesi (el-Enbiyâ 21/44) gibi diğer bazı âyetler de bilimsel tefsirle ilgili olarak yorumlanmamış, klasik çizgide tefsir edilmiştir.

¹⁷⁸ Nitekim Gazzâlî’nin de bu tür sınırlı ve geçişli bir bilimsel tefsir anlayışına sahip olduğunu dile getirenler olmuştur. bk. Mesut Okumuş, *Kur’ân’ın Çok Boyutlu Okunması*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 272-273.

¹⁷⁹ Kur’ân’ı bilimsel tefsir yaklaşımıyla yorumlarken hiçbir sınır tanımayarak aşırı gitmenin kaçınılmaz sonuçlarından biri de “Kur’ân’ın içeriğini tabiata indirgemek” olacaktır. Benzer bir değerlendirme için bk. Demir, *Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması*, 110.

¹⁸⁰ Bilimsel tefsir yaklaşımında bağlamsal unsurları dikkate almak gerektiğini vurgulayan ve/ya bu yaklaşım kapsamında yapılan bazı yorumlarda siyâkın göz ardı edilmesini tenkit eden başka araştırmacılar da olmuştur. bk. Süleyman Gezer, *Kur’ân’ın Bilimsel Yorumu-Bir Zihniyet Tablîli* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 40-41, 100, 150; Kaya, “Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir’ Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, 164-166; Fatih Tiyek, “‘Ecnabi Bilgi Sistemleri Karşısında Uzlaşmacı Bir Tavır Örneği Olarak Bilimsel Tefsir Zihniyeti’ Adlı Bildirinin Müzakeresi Bağlamında Kur’ân Âyetlerini Bilimsel Verilerle İlişkilendirmenin Çerçevesi Üzerine”, *Kur’ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 211; Dağ, “‘Bilimselci Kur’ân Yorumlarının Genel Kritiği’ İsimli Tebliğin Müzakeresi”, 247; Nitekim Kur’ânî bir ifadenin bağlamından koparılarak açıklanması; “bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde, çıkarılması âdeta imkân dışı görünen anlamlar yüklenerek Kur’ân yorumunda zorlama bir yola girme” olarak nitelendirilmektedir. bk. Demir, “Bilimsel Tefsirin Tarihi

Hammûş; Kur'ân'ı tefsir ederken bilimsel bilgilerden önce Kur'ân'ın kendisi, sahih sünnet ve siyâk gibi mercilere başvurulması gerektiğini düşünmekte,¹⁸¹ eğer bu mercilere aykırı bir anlam taşımıyorsa bilimsel verilere tefsirinde yer vermektedir.

3.5. Suyun ve Yedi Kat Yerin Oluşumu

Me'mûn Hammûş'un Kur'ân yorumunda bilimsel tefsire biçtiği rolün yansımalarını, yedi kat yer konusunda söylediklerinde de gözlemlemek mümkündür. Müfessir, **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ** **وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ** *"Allah yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır..."*¹⁸² âyetinde gökler ve yer arasında bahsi geçen benzerliğin hem yaratma hem de sayı bakımından olduğunu düşünmekte¹⁸³ ve şunları eklemektedir:

Kanaatimce yedi yerin dizilişine dair detaylara gelince, bunu en iyi Allah bilir. Biz ancak bu âyetteki, Allah'ın *"...yerden bir o kadarını yaratandır..."*¹⁸⁴ kavline teslim oluruz. Aynı şekilde bu âyetin ufuklarına dair sahih sünnette sabit olan hadislerle de teslim oluruz.

...

Bu hadislerle beraber bu âyet, yedi yerin varlığını ispat etmektedir. Aynen Kur'ân ve sünnetten müteşekkil olan vahyin yedi göğün varlığını ispat ettiği gibi. Günümüzde yaşayan kimselerden her kim; Avrupalıların, Amerikalıların ve diğerlerinin bilimlerinin terakki bakımından ulaştığı konuma ve onların *"yedi yeri/سَبْعَ أَرْضِينَ"* bilmemelerine aldanarak, sayı bakımından (gök ve yer arasında) herhangi bir benzerlik olmadığı şeklinde bir te'ville âyeti tefsir ederse; yolunu şaşırması, haddi aşmış, herhangi bir dayanağı olmaksızın Kur'ân'a ve sünnete muhalefet etmiş olur. Böyle bir kişiye denecek olan ancak şudur: *"(Bu) insanlar, tabaka tabaka yedi göğün varlığının hakikatini biliyorlar mı ki?!"* Cevap: *"Hayır."* Göğün tabakalar halinde yedi kat oluşu, yüce Allah'ın bize bildirdiği bir haberdur. Biz buna ve peygamberlere indirilen bütün kitaplara iman eder, bunları kabul ederiz. Bundan ötürü bu kimselere denir ki: *"Kâinata dair bilgileri arttıkça kâinat hakkındaki bilgisizliklerinin de arttığını itiraf etmelerine rağmen, Avrupalıların ve emsallerinin cehaleti sebebiyle Allah'ın ve elçisinin sözlerini inkâr mı edelim?"* Şöyle buyuran Allah ne kadar doğru söylemiştir: *"Her bileninin üstünde daha çok bilen biri vardır."* (Yûsuf:76). Yine O şöyle buyurmuştur: *"Sizce pek az bilgi verilmiştir."* (İsrâ:85).¹⁸⁵

Son dönemde, mevzubahis âyette söz edilen yer ve gök arasındaki benzerliği sayı yönünden kabul ederek *"yedi arz"* olduğunu savunan başka müfessirler de vardır.¹⁸⁶ Buna karşın Kâsımî, âyetle ilgili muhtelif yorumlara yer vermekte ve âyetin *"mutlak olarak yedi tane arzın mevcudiyetini bildirmediğine"* işaret etmektedir.¹⁸⁷ Mevdûdî (öl. 1979) de net bir şekilde âyetteki *"مِثْلَهُنَّ"* ifade-

Süreci ve Eleştirisi", 66. Tefsir faaliyeti esnasında Kur'ân'ın metinsel iç dinamiğini dikkate almak gerektiği hususunda ayrıca bk. İbrahim Görener, *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler* (Kayseri: Laçın Yayınları, 2004), 178.

¹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hammûş, *et-Tefsîrül-me'mûn*, 1/33-45.

¹⁸² et-Talâk 65/12.

¹⁸³ bk. Hammûş, *et-Tefsîrül-me'mûn*, 8/103.

¹⁸⁴ et-Talâk 65/12

¹⁸⁵ Hammûş, *et-Tefsîrül-me'mûn*, 8/103-104.

¹⁸⁶ bk. Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır es-Sa'dî, *Tefsîrül-kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri kelâmi'l-Mennân* (Riyad: Mektebetü Dârü's-Selâm, 2002), 1028; Ebû Bekir Câbir b. Musâ b. Abdilkâdir b. Câbir el-Cezâirî, *Eyşerü't-tefâsîr li kelâmi'l-Âliyyi'l-Kebîr* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.), 1648.

¹⁸⁷ bk. Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 9/264.

sinin “yaratılan sema miktarı kadar da yeryüzünün (arzin) yaratıldığı anlamına gelmeyeceğini” söylemektedir.¹⁸⁸

Konuyla ilgili daha başka yorumlar da yapılmıştır.¹⁸⁹ Örneğin Zağlûl en-Neccâr, meseleyi şöyle izah etmektedir:

Şu anda bilimsel verilerle ispat edildiği üzere yeryüzü, iç içe sarmalanmış olan yedi katmandan müteşekkil bir yapıya sahip. Kur'ân ve hadislerin evrene dair verdiği bilgilere göre arz ve semanın her biri birbirini sarmalamış olan yedi katmandan oluşmuş durumdadır. Yani arz, merkezden dışa doğru birbirini kuşatmış olan yedi tabakadan oluştuğu gibi sema da böyledir. Yedi katmanlı göğün merkezinde Dünya mevcuttur. Dünya dediğimiz gezegen de kendi içinde yedi katmandır...¹⁹⁰

Diğer bir değerlendirmeye göre; yedi arz ve benzeri bazı konularda bir takım bilimsel izahlar yapılmışsa da bu konular hakkında bugünkü bilimin fazla söz sahibi olmadığı ve bu meselelerin ileride aydınlanabileceği belirtilmektedir.¹⁹¹

Hammûş ise konuya biraz daha farklı bir pencereden bakmaktadır. Yedi kat yer ile ilgili yukarıda zikredilen açıklamalarından hareketle genel bir değerlendirme yapılacak olursa müfessir, Kur'ân'da ve sahih sünnette yer alan bilgileri asıl kabul etmekte, Kur'ân ve sahih sünnet konusunda “teslimiyet” vurgusu yapmaktadır.¹⁹² Anlaşılan o ki müfessire göre günümüzde ulaşılan bilimsel bilgi ve bulgular, Kur'ân âyetleriyle uyumlayan bir görünüm arz ettiğinde bilimsel verilere değil; Kur'ân âyetlerine itibar edilmelidir. Çünkü insan bilgisi sınırlıdır; buna mukabil, ilâhî vahyin kaynağı olan Allah'ın ilmi ise sonsuz ve sınırsızdır.¹⁹³ Diğer bir deyişle, vahiy nihâi ve mutlak iken fen bilimlerinden elde edilen veriler izâfi ve sınırlıdır.¹⁹⁴ Bunun yanında Hammûş'a göre Kur'ân âyetleriyle uyuşan bilimsel bilgiler, tefsirlerde zikredilebilir. Müfessirin “أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعِيهَا” “Yerden suyunu ve otladığını çıkardı.”¹⁹⁵ âyetine dair şu açıklaması, bilimsel tefsir konusunda eserde yer alan diğer bir örnektir:

Modern bilimin ulaştığı neticelerden biri de yağmur suyunun yeryüzünden çıkmış olmasıdır. Bazı insanlar hâlâ yağmur suyunun gökteki depolardan yağdığını sanıyorlar. (Oysa) denizlerdeki ilk su, yerkürenin bir parçasıydı. Yer kabuğunun katılaşması esnasındaki kimyevî tepkimeler sonucunda oluşmuştu. Bu tepkimeler, uygun miktarda suyun meydana gelmesi için belirli bir ölçüde gerçekleşti.¹⁹⁶

3.6. Düşünme ve Anlama Merkezi Olarak Kalp

¹⁸⁸ bk. Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986-1988), 6/344.

¹⁸⁹ Konuyla ilgili çeşitli yorumların bir özeti için bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004), 5/320-323.

¹⁹⁰ Akbaş, *Bilimsel Tefsir Üzerine*, 40.

¹⁹¹ Güllüce, “Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir”, 118.

¹⁹² Benzer bir değerlendirmeyi Râzî'nin “yedi gök” ifadesi hakkında yaptığı görülmektedir. Müfessir “yedi gök” hakkında kendi döneminde mevcut olan bilgilere yer vermiş, bu bilgileri tartışmış ve konuyla ilgili açıklamalarını not ederken “...Bu konuda sem'î/naklî delillerle yetinmek gerekir...” demiştir. bk. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), 2/173.

¹⁹³ Bilimsel bilginin mahiyeti ve sınırlılığı ile ilgili olarak krş. Yasin Aktay, “Bilim ve Din Arasında Meşruyet Alışverişinin Hermenötik Bağlamı”, *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 17.

¹⁹⁴ bk. Şen, *Bilimsel Tefsiri Yeniden Düşünmek*, 238.

¹⁹⁵ en-Nâziât 79/31.

¹⁹⁶ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 8/335.

Me'mûn Hammûş, insanın düşünme ve anlama merkezinin kalp olduğunu söylemekte ve modern bilimin bunu kanıtladığını iddia etmektedir. O, A'râf sûresi 179. âyette geçen **لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا** "...Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar ..." ifadesini şöyle tefsir etmektedir:

Bu âyette; anlamanın merkezinin, beyin değil kalp olduğu ifade edilmektedir. Hatta beyin; kalbin anlayışından, hareketinden ve kavrayışından etkilenir. Modern bilim bunu ispatlamaktadır. Kalp; vücutların hayat merkezidir, onların hareketini yönlendirir. Kalbin çalışmamasıyla hayat durur. Bu, konunun bir yönüdür. İkinci bir yönü de şudur: Kalp; fikrin, aklın, anlamanın ve idrakin merkezidir...

Dolayısıyla âyetin manası şöyle olmaktadır: Allah'ın mahlûkatından cehennem için yarattığı kimse-lerin, Allah'ın âyetleri hakkında tefekkür etmeyen; Allah'ın yüceliğini ve O'nu tevhid, tazim ve kibriyâ ile birlemek gerektiğini düşünmeyen kalpleri vardır...¹⁹⁷

Bakara sûresi 7. âyetin¹⁹⁸ tefsirinde de benzer ifadelerle yer veren müfessir, bu bağlamda "Düşünmenin ve anlamanın merkezi kalptir, beyindeki akıl değil. Tıp sahasındaki âlimlerin bunu ispat eden modern araştırmaları yayınlanmıştır..."¹⁹⁹ demektedir.²⁰⁰ Ayrıca Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273)²⁰¹ ve Kâsımî²⁰² gibi müfessirlerin âyetteki "kalp" kelimesini "akıl" olarak açıkladıklarından söz eden müfessir, böyle bir açıklamayı isabetli bulmamaktadır. Müfessir bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirmektedir:

Kanaatimce bu tür izahlar, te'vil kabulindedir. Diğer taraftan A'râf suresindeki âyet,²⁰³ her organı kendi vazifesine tahsis etmiştir. Zira görmek göze, işitmek kulağa hasredilmiştir. Kalbi akıl olarak te'vil etmek, gözü ve kulağı da kendilerinden başka uzuvlarla te'vile fırsat verir. Bu ise sınırı olmayan bir alandır.²⁰⁴

Tefsirinde daha başka yerlerde de kalbin işlevleriyle ilgili mezkûr fikirlerine yer veren²⁰⁵ Hammûş, günümüzde modern bilimin; kalbin, düşünme ve anlama fonksiyonlarının merkezi olduğu yönündeki anlayışı ispatladığını öne sürmektedir. Fakat müfessirin, bu ispatın kimler tarafından ve ne ölçüde gerçekleştirildiği hakkında sadra şifa olabilecek bir açıklama yapmaması bir yana, "kalb" in fizyolojik olan ve olmayan işlevlerini bir arada değerlendirdiği görülmektedir. Elbette Kur'an'ın bildirdiği üzere kalbin anlama ve idrak etme gibi işlevleri vardır²⁰⁶ ve bu konuda bir te-reddüt söz konusu olamaz. Ancak kanaatimizce; kalbe ait bu işlevleri ve düşünme, anlama ve kavrama gibi faaliyetleri beynin değil kalbin yürüttüğünü "modern bilimin ispat ettiğini" söylemek,

¹⁹⁷ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 3/285. Kalbin düşünme ve idrak ile ilişkisine dair benzer değerlendirmeler için bk. Ahmed el-Belevî, *Mevsûatü'n-nebe' fi i'câzi'l-Kur'âni'l-ilmî* (Amman: Dârü'l-Me'mûn, 2010), 163.

¹⁹⁸ **حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ** (Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir ve onlar için (dünyave ahirette) büyük bir azap vardır.)" bk. el-Bakara 2/7.

¹⁹⁹ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/122.

²⁰⁰ Bakara sûresinin 7. âyeti hakkında benzer yorumlar için bk. Halûk Nurbaki, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler ve İlmî Gerçekler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 289-291.

²⁰¹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 1/289.

²⁰² bk. Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 1/247.

²⁰³ Bir önceki sayfada işaret ettiği üzere Hammûş'un burada kastettiği şu âyettir: **وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أذانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ** (Andolsun, biz, cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; batta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.)" bk. el-A'râf 7/179.

²⁰⁴ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 1/122.

²⁰⁵ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/406, 5/204-205, 6/665.

²⁰⁶ bk. et-Tevbe 9/64, el-A'râf 7/179, el-Hac 22/46 vd.

Tefsirinde benzer bir açıklamaya yer veren Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr (öl. 1973), âyetteki “بَطْنٌ” kelimesinin tekil formunun “بَطْنٌ” olduğunu ve bu kelimenin “mide, karaciğer ve bağırsaklardan oluşan sindirim sisteminin tamamını içeren boşluk” anlamına geldiğini söylemektedir.²¹⁵ Ona göre âyette göz önünde tutulacak kısımlardan biri şudur: Sağmal hayvanların batnında bulunan yem ve otlar önce midede sindirim ile sonra karaciğer ve süt salgılayan bezler aracılığıyla sıvıya dönüşür. Bu sıvı, besin artıkları ve kan arasından çıkıp ayrılmaktadır.²¹⁶ Âyette zikredilen kelimeleri bilimsel bilgiler ışığında genişçe açıklayan İbn Âşûr; âyeti, Kur’ân’ın ilmî mucizelerinden biri olarak değerlendirmektedir.²¹⁷ Günümüz araştırmacılarından; Ahmed Şevki İbrâhîm (öl. 2016),²¹⁸ Zağlûl en-Neccâr²¹⁹, Eymen b. Bahâuddîn es-Serrâc²²⁰ ve Ahmed el-Belevî²²¹ Nahl sûresinin 66. âyetini fizyolojik açıdan sütün teşekkülüyle ilişkilendiren ve bu ilişkiyi Kur’ân’ın i’câzının bir parçası olarak kabul eden diğer bazı isimlerdir.

Bilimsel tefsirle ilgili *et-Tefsîrû'l-me'mûn*'da yer alan örnekler elbette burada zikredilenlerle sınırlı değildir. Zira görebildiğimiz kadarıyla tefsirde, Güneş, Ay ve diğer gezegenlerin hareket etmesi²²² ve yörüngeleri;²²³ koruyucu hekimlik açısından “meyte”;²²⁴ hava basıncı;²²⁵ balın şifa oluşu;²²⁶ günbatımında Güneş ışıklarının denize yakın olması ve Güneş'ten gelen ışınlarla direkt maruz kalması nedeniyle denizin sıcak olması²²⁷ ve tatlı-tuzlu suların birbirlerine karışmaması²²⁸ gibi konularda da bilimsel tefsirle ilgili olabilecek açıklama ve yorumlar bulunmaktadır. Ancak yukarıda zikredilen örneklerin, Me'mûn Hammûş'un bilimsel tefsire bakışı konusunda fikir vermeye yetecek nitelikte olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç

Tefsirinde bilimsel verilerden yararlanan müfessirlerden biri de pozitif bilimlerin bazı sahalarındaki uzmanlıklarıyla öne çıkan Me'mûn Hammûş'tur. Hammûş, araştırmamızın çerçevesini belirleyen *et-Tefsîrû'l-me'mûn* adlı eserinde, bilimsel tefsire ilişkin fikirlerini eserinin belli bir yerinde bir bütün olarak belirtmemiştir. Fakat müfessirin bilgi anlayışı, Kur’ân tasavvuru, eserinde aktardığı bilimsel veriler ve bu veriler hakkında yaptığı yorumlar, müfessirin bilimsel tefsire bakışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu ipuçları takip edildiğinde Hammûş'un, bilimsel tefsire dair savunanlar ve karşı çıkanlar dikotomisinin dışında kalan bir tutum sergilediği görülmektedir. Daha açıkçası müfessirin bilimsel tefsire mutedil bakmaya çalışarak orta yolu tuttuğu söylenebilir. Araştırmada yer verdiğimiz ve Hammûş'un bilimsel tefsir anlayışını yansıtan örneklerden hareketle denebilir ki müfessir için Kur’ân tefsirinde istifade edilen bilimsel bilgiler, gaye değil ancak birer

²¹⁵ bk. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tünusiyye li'n-Neşr, 1984), 14/199.

²¹⁶ bk. İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 14/200.

²¹⁷ bk. İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 14/200-202.

²¹⁸ bk. Ahmed Şevki İbrâhîm, *Mevsûatü'l-i'câzî'l-ilmî fi'l-hadîsi'n-nebevî* (Kahire: Nehdatü Mısır, 2007), 7/35-45.

²¹⁹ bk. Zağlûl Râğîb Muhammed en-Neccâr, *el-Hayevân fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rif, 2006), 313-321.

²²⁰ bk. Eymen b. Bahâuddîn es-Serrâc, *Haddid mesârake* (Riyad: Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, 1431 H), 18.

²²¹ bk. Belevî, *Mevsûatü'n-nebe fi i'câzî'l-Kur'âni'l-ilmî*, 120.

²²² bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/282.

²²³ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/190-191, 5/95.

²²⁴ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 2/398.

²²⁵ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 3/52.

²²⁶ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/400.

²²⁷ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 4/616.

²²⁸ bk. Hammûş, *et-Tefsîrû'l-me'mûn*, 5/428, 561.

vasıtaadır. Zaten tefsirde yer alan bilimsel bilgiler nicelik bakımından oldukça az olduğundan ve bilimsel tefsire konu olan pek çok âyet klasik çizgide tefsir edildiğinden *et-Tefsîrû'l-me'mûn*'u tamamıyla “bilimsel bir tefsir” olarak nitelendirmek mümkün değildir.

Öte yandan Me'mûn Hammûş, bilimsel gerçekler ile âyetler arasındaki uyumun Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Tespitlerimize göre; kâinatın ve Dünya'nın oluşumu, evrenin nizamı ve genişlemesi, evrensel kütleçekim yasası, Dünya'nın şekli, Güneş ve Ay ışığı, düşünme ve anlama merkezi olarak kalp ve sütün oluşumu gibi konularda çeşitli bilimsel bilgiler nakletmektedir. Diğer yandan, yaratılışla ilgili ayetlerin bilimsel verilerle tefsir edilmesine ihtiyatlı yaklaşan müfessir; uzay yolcuğu ve yedi arz gibi diğer bazı konulara ilişkin kimi âyetlerin bilimsel verilerle yorumlanmasını tenkit etmektedir. Sözelimi pek çok müfessirin hakkında bilimsel yorumlar yaptığı “yedi kat gök” ifadesi ve bu ifadenin geçtiği çok sayıdaki Kur'ân âyeti, bilimsel tefsir yöntemi ile yorumlanmamış; diğer bir deyişle, bilimsel tefsire konu olarak görülmemiştir.

Hammûş'un, bazı âyetleri bilimsel veriler ışığında açıklarken bazı âyetlerin bilimsel bilgi ve bulgularla yorumlanmasını tenkit etmesi, bizce bir çelişki olarak değil, Kur'ân yorumunda fennî ilimlerden istifade edilmesine dair müfessirin çizmiş olduğu bir sınır olarak değerlendirilmelidir. Müfessirin bulunduğu yerden bakıldığında karşımızda duran bilimsel tefsir tablosu şu şartlar ile çerçevelidir: Beşerin bilme kapasitesinin farkında olmak, ispatlanmış/sabite haline gelmiş bilimsel bilgileri kullanmak, yapılan açıklamaların kesin çıkarımlar ve nihaî gerçekler olduğunu iddia etmemek, özelde âyetlerin genelde ise Kur'ân'ın hedeflerini gözetmek, âyetlerin metinsel bağlamını göz önünde bulundurmamak ve âyetler ile bilimsel veriler arasındaki muhtemel bir çatışma durumunda Kur'ân'da ve sahih sünnette yer alan bilgileri asıl kabul etmek. Öyle görünüyor ki müfessir, bu şartlar sağlandığı takdirde tefsirde bilimsel verilere yer verilebileceğini düşünmektedir.

Benzer şekilde biz de bilimsel tefsire dair kuralların net bir şekilde belirlenmesi ve belirlenen kurallara riayet edilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Geline nokta bilimsel tefsir hakkında tahdit, tasnif ve tasfiye şeklinde özetleyebileceğimiz işlemler uygulanmalıdır. Yani bilimsel tefsire bir sınır çizilmeli, mevcut fikirler ve ürünler kategorize edilmeli ve İslâm'ın özünü ve temel değerleriyle uyuşmayan aşırı yorumlar ayıklanmalıdır.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde denebilir ki bu araştırma, Hammûş'un meseleye yaklaşımını ve sahip olduğu birikimi tefsirine ne derece yansıttığını tespit etmek ve literatürde mevcut bir boşluğu gidermek şeklindeki hedeflerine ulaşmıştır. Ayrıca; Hammûş'un tefsirindeki açıklamalarının, bilimsel tefsirle ve bu çeşit tefsir yapacak kişinin yeterlilikleriyle alakalı tartışmalara katkı sağlayacağı yönündeki temel hipotezin, araştırma tarafından desteklendiği söylenebilir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazarlar / Authors

Sümeyye AKPINAR – Mustafa KARAGÖZ

Finansman / Funding

Yazarlar, bu araştırmaı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması / <i>Conceiving the Study</i>	: SA (%40), MK (%60)
Veri Toplanması / <i>Data Collection</i>	: SA (%60), MK (%40)
Veri Analizi / <i>Data Analysis</i>	: SA (%50), MK (%50)
Makalenin Yazımı / <i>Writing up</i>	: SA (%60), MK (%40)
Makale Gönderimi ve Revizyonu / <i>Submission and Revision</i>	: SA (%50), MK (%50)

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. / The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

- Akbaş, Ahmet. *Bilimsel Tefsir Üzerine*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2017.
- Akbaş, Ahmet. "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 249-308. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Akk, Hâlid Abdurrahmân. *Usûlü't-tefsîr ve kavâidub*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2. Basım, 1986.
- Aktay, Yasin. "Bilim ve Din Arasında Meşruiyet Alışverişinin Hermenötik Bağlamı". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan 15-54. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Albayrak, Hâlis. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Şule Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Ateş, Abdurrahman. "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Ekolü". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 117-141.
- Ateş, Abdurrahman. "Keşfü'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 111-134.
- Atik, M. Kemal. "İskenderânî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/573-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydar, Hidayet. "Cumhuriyet Dönemi Tercüme Kur'an Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (2015), 1-46.
- Aydın, Hayati. "Bilimsel Tefsir ve İlmî Değeri". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 93-110. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Bağış, Mehmet. "Beydâvî'nin Envâru't-Tenzîl'inde Bilimsel Tefsir". *Şebr-i Nuh Uluslararası Multi Disipliner Çalışmalar Kongresi*. ed. Gültekin Gürçay. 8-20. b.y.: İKSAD, 2018.
- Baljon, J.M.S. *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Belevî, Ahmed. *Mevsûatü'n-nebe fî i'câzî'l-Kur'âni'l-ilmî*. Amman: Dârü'l-Me'mûn, 2010.
- Bıyıkoglu, Yakup. "Muhaşşî Sinan Efendi'nin 'Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî' İsimli Eserinde İlmî Tefsire Dair Yaklaşımları". *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, 5/1 (Ocak 2019), 218-233.
- Binnebî, Mâlik. *Kur'an-ı Kerîm Mucizesi*. çev. Ergün Göze. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bucaille, Maurice. *Tevrat, İnciller, Kur'an-ı Kerim ve Bilim*. çev. Suat Yıldırım. İzmir: TÖV Yayınları, 8. Basım, ts.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Min revâ'î i'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dârü'l-Fârâbî, Yeni Basım, 2007.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 10/110-111 (Temmuz-Ağustos 1971), 263-272.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Taribi*. Ankara: Fecr Yayınları, 9. Basım, 2019.

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34. Basım, 2019.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâbir fî tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 25 cilt. b.y.: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1351 H.
- Cezâirî, Ebû Bekir Câbir b. Musâ b. Abdilkâdir b. Câbir. *Eyserü't-tefâsîr li kelâmi'l-Âliyyi'l-Kebîr*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 3. Basım, ts.
- Cündioğlu, Dücan. “Tefsirde Helenizm: Bilimsel Tefsir Zaafı ve Eleştirisi”. *Bilgi ve Hikmet* 4 (1993), 152-177.
- Dağ, Mehmet. “‘Bilimselci Kur’ân Yorumlarının Genel Kritiği’ İsimli Tebliğin Müzakeresi”. *Kur’ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 243-248. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Demir, Şehmus. “Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci ve Eleştirisi”. *Kur’ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 61-86. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Demir, Şehmus. *Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması-Batı’yla Münasebetin Kur’ân Yorumuna Yansımaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2021.
- Demirci, Sabri. “İlmî/Fennî Tefsir ve Örnekleri”. *ATLAS Journal International Refereed Journal On Social Sciences* 6/26 (Şubat 2020), 240-255. <http://dx.doi.org/10.31568/atlas.409>
- Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. b.y: İz Yayıncılık, 11. Basım, 1996.
- Doğan, Mehmet Zeki. *Bilimsel Tefsir Açısından Kur’ân’ın İcâzı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ebû Hacer, Ahmed Ömer. *et-Tefsîrü'l-ilmî li'l-Kur’ân fi'l-mîzân*. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2. Basım, 2001.
- Ekinci, Kutbettin. “Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 37 (2019), 169-190. <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.454785>.
- el-Mektebetü’ş-Şâmile. “Me’mûn Hammûş”. Erişim 22 Şubat 2022. <https://shamela.ws/author/2992>.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 13. Basım, 2016.
- Esed, Muhammed. *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Fehd, Tevfik. “İlm-i Felek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Cevâbirü'l-Kur’ân ve dürrerüh*. thk. Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî. Beyrut: Dârü'l-Âfâki’l-Cedîde, 6. Basım, 1411/1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Hikme fî mablûkâtillâh*. thk. Muhammed Reşid Kabbânî. Beyrut: Dârü İhyâi’l-Ulûm, 1398/1978.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1426/2005.
- Gezer, Süleyman. *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu-Bir Zibniyet Tablîli*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Gökkır, Necmettin. "Veysel Güllüce'nin 'Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir' Adlı Tebliğinin Müzakeresi". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 157-162. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Görener, İbrahim. *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2004.
- Güllüce, Veysel. *Bilimsel Tefsirde Usûl*. Erzurum: Aktif Yayınevi, 2007.
- Güllüce, Veysel. "Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 111-155. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Güllüce, Veysel. "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi". *Tarihîten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 377-399. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Güngör, Özcan - Varlı, Abdussamet. "Bilgi Sosyolojisi Bağlamında Bilimsel Tefsir Geleneği Üzerinde Değerlendirmeler". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 15/7 (Ekim 2020), 3309-3325. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.45877>
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *el-Beyân fî i'câzi'l-Kur'an*. Amman: Dâru Ammâr, ts.
- Hammûş, Me'mûn. *et-Tefsîrû'l-me'mûn alâ menbeci't-tenzîl ve's-sabîhi'l-mesnûn*. 8 cilt. Dımaşk: y.y. 2007.
- Hammûş, Me'mûn. *Lümha ani'd-Düktûr Me'mûn Hammûş ve kitâbi't-Tefsîri'l-Me'mûn bk*. E-Posta 9 Şubat 2021, Alıcı Sümeyye Akpınar.
- Han, Vahîdüddin. *el-İslâm yetebaddâ - medhalîn ilmiyyîn ile'l-imân*. Arapça'ya çev. Zaferü'l-İslâm Han. b.y.: Mektebetü'r-Risâle, 2005.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fî't-efsîr*. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1985.
- Hûlî, Emîn. *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur'an Kitaplığı Yayınları, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ebvâ' ve'n-nihal*. nşr. Muhammed Ali Sabîh. 5 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Selâmi'l-Âlemiyye, 1348 H.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm. *er-Risâletü'l-arşıyye*. Mısır: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Münîriyye, ts.

- İbrâhim, Ahmed Şevki. *Mevsûatü'l-i'câzi'l-ilmî fi'l-badîsi'n-nebevî*. Kahire: Nehdatü Mısır, 2007.
- Jansen, J.J.G. *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*. çev. Halilrahmân Açar. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Kara, Ömer. “Tefsir Ekolleri”. *Tefsir Tarihi ve Usulü*. ed. Bahattin Dartma. 133-155. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Karadâvî, Yûsuf. *Keyfe neteâmel maa'l-Kur'ân'il-Azîm*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 3. Basım, 2000.
- Karagöz, Mustafa. “Kur'ân ve Pozitif Bilim Sempozyumu”. *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 333-349. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004.
- Karlı, İbrahim Hilmi. “Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 46/3 (2010), 79-94.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Cemâleddin. *Mebâsinü't-te'vil*. 9. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Kaya, Mehmet. “Destekleyenler ve Karşı Olanlar Açısından Bilimsel Tefsir' Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”. *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 163-174. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Kırca, Celal. “el-Cevâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Kırca, Celal. *Kur'ân ve Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 4. Basım, 1997.
- Kırca, Celal. *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler -Münâsebeti-Yorumu-Yorumcuları-*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Korkmaz, Sıddık. “Mâtürîdî'nin Duyular ve Tecrübeye Dayalı Bilgi Hakkındaki Görüşleri Üzerine”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 2/390-396. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî zıllâli'l-Kur'ân*. 1(6) Cilt. Kahire - Beyrut: Dâru's-Şurûk, 32. Basım, 2003.
- Mansûrî, Mustafa el-Hısnü'l-. *el-Muketef min 'uyûni't-tefâsîr*. 5 Cilt. Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 2. Basım, 1996.
- Maşalı, Mehmet Emin. “‘Bilimsel Tefsirin Tarihi Süreci ve Eleştirisi’ Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”. *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 87-92. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.

- Mevdûdî, Ebû'l-A'î. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986-1988.
- Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke. *Meâricü't-tefekker ve dekâikü't-tedebbür*. 15 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2006.
- Muhtesib, Abdülmecîd Abdüsselâm. *İtticâbâtü't-tefsîr fi'l-asri'r-râbin*. Amman: Menşûrâti Mektebeti'n-Nehdati'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1982.
- Mürüvve, Yusuf. *el-Ulûmü't-tabîyye fi'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y. 1967.
- Müslim, Muhammed Mustafâ. *Mebâbis fî i'câzi'l-Kur'ân*. Riyad: Dârü'l-Müslim, 2. Basım, 1996.
- Neccâr, Zağlûl Râğîb Muhammed. *el-Hayevân fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2006.
- Neccâr, Zağlûl Râğîb Muhammed. *es-Semâu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 4. Basım, 2007.
- Neccâr, Zağlûl Râğîb Muhammed. *Tefsîrû'l-âyâti'l-kevnîyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Şurûki'd-Düveliyye, 2007.
- Nevfel, Abdürrezzak. *el-Kur'ân ve'l-ilmü'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- Nurbaki, Halûk. *Kur'ân-ı Kerîm'den Âyetler ve İlmî Gerçekler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 1993.
- Okumuş, Mesut. *Kur'ân'ın Çok Boyutlu Okunuşu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Özel, Recep Orhan. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. ed. Bilal Gökkır vd. 2/549-571. b.y.: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Özemre, Ahmet Yüksel. "Modernist Akım İçinde Kur'ân Tefsirleri". *Bilgi ve Hikmet*, 11 (1995), 133-142.
- Özlem, Doğan. *Felsefe ve Doğa Bilimleri*. İstanbul: Notos Kitap, 2013.
- Özmen, Ferihan. "Din-Bilim İlişkisi Açısından Kur'ân'ın Pozitif Bilimlerle Yorumu". *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 359-366. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Öztürk, Mustafa. "Bilimselci Kur'ân Yorumlarının Genel Kritiği". *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 215-240. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Öztürk, Mustafa. "Cumhuriyet Dönemi Telif Tefsirler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 9-59.
- Öztürk, Mustafa. "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 9-63.
- Râfî, Mustafâ Sâdık. *I'câzû'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebevîyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 9. Basım, 1973.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

- Reysûnî, Ahmed - Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38/373-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân. *İtticâbâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbia aşer*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. *Buhûs fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. *Lemebât fi ulûmi'l-Kur'an ve ittîcâbâtü't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1990.
- Sa'dî, Davud Selmân. *Esrârü'l-kevn fi'l-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-Harfî'l-Arabî, 1997.
- Sa'dî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır. *Tefsîrü'l-kerîmi'r-Rahmân fi tefsîri kelâmi'l-Mennân*. Riyad: Mektebetü Dârü's-Selâm, 2. Basım, 2002.
- Savvâf, Mahmûd. *el-Müslimîn ve ilmü'l-felek*. Cidde: Dâru's-Suûdiyye li'n-Neşr, ts.
- Serdar, Ziyaüddîn. “İki Efendi Arasında: Kur'an mı yoksa Bilim mi?”. çev. Mustafa Armağan. *İslâm ve Bilim Tartışmaları*. ed. Mustafa Armağan. 229-238. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Serrâc, Eymen b. Bahâuddîn. *Haddid mesâra*k. Riyad: Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, 2. Basım, 1431 H.
- Şarkavî, İffet. *Çağla Yüçleşmede Dinî Düşünce-Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir İnceleme*. çev. Orhan Atalay - Veysel Güllüce. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, 2001.
- Şeddî, Âdil b. Ali. *et-Tefsîrü'l-ilmiyyü't-tecrîbî li'l-Kur'an'il-Kerîm*. Riyad: Medârü'l-Vatan li'n-Neşr, 2010.
- Şen, Ercan. *Bilimsel Tefsiri Yeniden Düşünmek*. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Tabbâra, Afif Abdülfettâh. *Râbu'd-dîni'l-islâmî*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 28. Basım, 1993.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *Makâlât fi ulûmi'l-Kur'an ve usûli't-tefsîr*. Riyad: Dârü'l-Muhaddis, 1425 H.
- Tiyek, Fatih. “‘Ecnebî Bilgi Sistemleri Karşısında Uzlaşmacı Bir Tavrın Örneği Olarak Bilimsel Tefsir Zihniyeti’ Adlı Bildirinin Müzakeresi Bağlamında Kur'an Âyetlerini Bilimsel Verilerle İlişkilendirmenin Çerçevesi Üzerine”. *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. Turan Çalışkan. 205-213. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Türkî, Beşîr. *Lillâbi'l-ilm*. Tunus: y.y. 1979.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehraveyn, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 7. Basım, 2000.
- Zindânî, Abdülmecîd. *Kitâbü't-Tevhîd*. b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tibâa ve'n-Neşr, ts.
- Zü'l-Gınâ, Eymen b. Ahmed. “Vefâtü'l-âlimi'l-lügaviyyi'l-muhakkik Dr. Ahmed Râtib Hammûş”. *Majles Alukah*. Erişim 22 Şubat 2022. <https://majles.alukah.net/t162483/>